

32/446(52.2) 2^ee x

Beheer van natuur en landschap door agrariërs 2

Gebiedsrapportage St.Oedenrode (Noord-Brabant)

C.M. Volker

**BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW**

Projectgroep Sociale typologie van agrarische grondgebruikers ten behoeve
van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven

Rapport 52 deel 2

STARING CENTRUM, Wageningen, 1989

1757420

U8n ~~529918~~*

REFERAAT

Volker, C.M. 1989. Beheer van natuur en landschap door agrariërs; deel 2: Gebiedsrapportage St.Oedenrode (Noord-Brabant). Wageningen, Staring Centrum. Rapport 52; 133 blz.; 6 fig.; 11 tab.; 1 aanhangsel.

De reeks "Beheer van natuur en landschap door agrariërs" presenteert de resultaten van een sociologisch onderzoek naar de perspectieven van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven. Deel 2 geeft een verslag van de interviews met 15 agrariërs in de grondgebonden landbouw in het ruilverkavelingsgebied St.Oedenrode.

Op basis van hun omgaan met natuur en landschap, de bereidheid om bedrijfsvoering en bedrijfsopzet aan te passen in een natuur- en landschapsvriendelijke richting, en de daarbij genoemde motieven konden deze agrariërs in vijf groepen worden ingedeeld:

- 1 principiële agrariërs (voorkeur voor een bedrijf gespecialiseerd in de richting van optimale melkveehouderij zonder aanvullende functies voor natuur en landschap)
- 2 onverschilligen (geen interesse omdat men tegen de problemen van een aanpassing in natuur- en landschapsvriendelijke richting opziet)
- 3 pragmatische ondernemers (belangstelling voor aanpassing vanuit een zakelijk-economische instelling)
- 4 landbouwers (belangstelling voor aanpassing op grond van economische motieven en arbeidsvoldoening)
- 5 niet-commerciële landbouwer (aanpassing wordt overwogen op grond van niet-economische motieven).

Trefwoorden: beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen, aangepaste landbouw, typologie van agrariërs, acceptatie van beheer- en onderhoudsovereenkomsten, kwalitatieve methode.

ISSN 0924-3070

Omslagfoto: Paul Paris Grond- en luchtfotografie Amstelveen

Copyright 1989

STARING CENTRUM Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied

Postbus 125, 6700 AC Wageningen

Tel.: 08370 - 19100; telefax: 08370 - 24812; telex: 75230 VISI-NL

Het Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu, en de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw "De Dorschkamp" en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

Het Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepasbaarheid van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden vereenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm en op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Staring Centrum.

Project nr. 7151

4632wn/06.90

VOORWOORD	7
SAMENVATTING	9
1 INLEIDING	15
2 GEBIEDSBESCHRIJVING	19
2.1 Sociaal-economisch	19
2.2 Landschap	24
2.3 Natuur	25
2.4 Recreatie	25
2.5 De agrarische structuur	25
2.6 Landinrichting	26
3 BESCHRIJVING VAN DE STEEKPROEF	29
4 TYPOLOGIE IN EERSTE INSTANTIE	33
4.1 De betekenis van natuur en landschap voor de respondenten	33
4.2 Analyse per aspect	35
4.2.1 Dieren	35
4.2.2 Landschapselementen	36
4.2.3 Perceelsranden	37
4.2.4 Erf	38
4.2.5 Land	39
4.3 De constructie van de typologie	43
4.4 Beschrijving van de typen	47
4.5 Variatie binnen de typen	48
4.6 Conclusie	49
5 GEPRECISEERDE TYPOLOGIE	51
5.1 Duurzame produktie	51
5.2 Instandhouden van bossen en natuurterreinen	56
5.3 Recreatie	59
5.4 Streek	60
5.5 Indeling in groepen	65
5.6 Conclusies	67
5.6.1 Relatie met de typologie in eerste instantie	67
5.6.2 Het perspectief van aanpassing van het bedrijf	67
6 INSTRUMENTELE TYPOLOGIE	69
6.1 Algemene motivatie	69
6.2 Bevindingen per groep	74
6.2.1 Motivatie van de groepen	74
6.2.2 Motieven per functie	79

6.2.3	Invloeden	81
6.3	Aanbevelingen	87
7	SLEUTELPRINCIPES	91
7.1	Inleiding	91
7.2	Ruimtelijke schaal	92
7.3	Gescheiden/verweven beheer	93
7.4	Marktgeoriënteerd handelen	96
7.5	Rol van de overheid	97
7.6	Regionale verscheidenheid	102
8	CONCRETE BEHEERVORMEN	103
8.1	Beheerovereenkomsten	103
8.2	Premies	108
8.3	Biologische produktie	109
9	RELATIE MET ACHTERGRONDGEGEVENS	113
9.1	Inleiding	113
9.2	Persoonskenmerken	115
9.3	Bedrijfskenmerken	115
9.4	Produktiekenmerken	116
10	AANBEVELINGEN	119
	LITERATUUR	125
	AANHANGSEL Vragenlijst	127
	FIGUREN	
1	Sociale typologie van agrarische grondgebruikers	14
2	Opzet van het onderzoek	17
3	Spreiding ha grond in gebruik, per bedrijf	30
4	Indeling in groepen	79
5	Ligging ruilverkavelingsgebied St.Oedenrode	126
6	Landschapsstructuur ruilverkaveling St.Oedenrode	126
	TABELLEN	
1	Verdeling van bedrijven naar bedrijfstype	26
2	Frequentie van trefwoorden bij "natuur en landschap"	33
3	Frequentie van trefwoorden bij "land"	34
4	Overzicht van "afwijkende" respondenten	44
5	Redenen bij topic "omgaan"	45
6	Willen en kunnen aanpassen	65
7	Motieven voor wel of niet aanpassen	74
8	Belangstelling voor een beheerovereenkomst	105
9	Relatienotaovereenkomst en groepsindeling	106
10	Achtergrondgegevens per groep	114
11	Samenhang tussen achtergrondkenmerken en groepsindeling	117

VOORWOORD

Het ruilverkavelingsgebied St.Oedenrode, gelegen in Noord-Brabant in de Meierij van Den Bosch, is in twee fasen van het project bezocht. Eerst voor het proefonderzoek, later als één van de vijf gebieden van het hoofdonderzoek.

In het kader van het proefonderzoek hebben vier leden van de projectgroep enige weken in het gebied doorgebracht voor het afnemen en evalueren van interviews met twintig agrariërs. Bert Kingma (agrarisch socioloog), Teus Vertooren (student culturele anthropologie RU-Leiden) en Koos Dam (methodoloog kwalitatieve sociologie RU-Leiden) wil ik graag bedanken voor hun inbreng in die fase van het onderzoek.

Negen maanden later heb ik als onderzoeker en rapporteur van het "Brabantse" aandeel in het hoofdonderzoek de meeste respondenten uit het proefonderzoek voor een tweede keer bezocht. Iedereen bleek bereid om soms tot in details te praten over het bedrijf en de zorg voor natuur en landschap: een belangrijke voorwaarde voor het welslagen van deze gebiedsstudie. Met genoegen denk ik terug aan de openhartige gesprekken die ik met de respondenten mocht voeren.

ir. C.M. Volker
projectcoördinator

SAMENVATTING

Deze gebiedsrapportage maakt deel uit van het project "Sociale typologie van agrarische grondgebruikers op grond van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven". Er zijn gesprekken met agrariërs gevoerd, op basis van de volgende probleemstelling: welke typen agrarische grondgebruikers zijn er op basis van de wijze waarop deze agrariërs, in het kader van de agrarische bedrijfsvoering, een bijdrage willen en kunnen leveren aan het beheer van een waardevol agrarisch cultuurlandschap?

Het landinrichtingsgebied St.Oedenrode (15.620 ha) ligt in Noord-Brabant in de Meierij van Den Bosch. Het gebied heeft een gecompliceerde occupatie- en ontginningsgeschiedenis. In de landbouw als belangrijkste vorm van ruimtegebruik hebben grote structurele veranderingen plaatsgevonden. Op het van oudsher kleine en vrij intensieve gezinsbedrijf is de produktie grootschaliger maar vooral intensiever en gespecialiseerder (rundveehouderij) geworden. De produktie is door rationalisatie ook losser komen te staan van de historisch gegroeide ruimtelijke structuur en het natuurlijk milieu van het gebied. Om knelpunten in de verkaveling en de waterbeheersing op te lossen wordt in het gebied een ruilverkaveling uitgevoerd. Het gebied ligt in een GLE (Grote Landschaps Eenheid). Karakteristiek voor grote delen van het gebied is de beplanting met populieren langs wegen en populierenbossen in de nattere gedeelten. In het Dommeldal vindt men de hoogste natuurwaarden, terwijl het landschap zeer geschikt is voor recreatief medegebruik. Iets minder dan 10% van de cultuurgrond wordt in het kader van het Relatienotabeleid aangewezen als reservaatgebied (940 ha) en beheergebied (328 ha).

In hoofdstuk 3 is de steekproef beschreven. Er zijn 15 agrariërs met hun hoofdberoep in de grondgebonden landbouw geïnterviewd. Ze vormen een zo goed mogelijke afspiegeling van de verscheidenheid in dit deel van de landbouw. De informatie uit de interviews is over drie blokken verdeeld:

- hoe gaat men om met natuur en landschap (beeldvorming, feitelijk omgaan, meningen en redenen voor omgaan)
- reacties op het concept van beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen (maatschappelijke functies en sleutelprincipes)
- reacties op concrete vormen van beheer (beheerovereenkomsten, premies, biologische produktie).

De volgende hoofdstukken geven een analyse van de informatie. Deze is via de zogenaamde kwalitatieve methode verkregen (zie hiervoor deel 1. Algemeen deel). Hoofdstuk 4 gaat over "omgaan met natuur en landschap". Wat de respondenten daarover zeggen is eerst geïnventariseerd en vervolgens geanalyseerd. Dieren en erf worden weinig genoemd, perceelsranden en landschapselementen meer. Verreweg het meest heeft de boer het over "omgaan met land", dat wil zeggen het gebruik van cultuurgrond, spuiten, bemesten, het bouwplan, de grond verbeteren. Van

alle genoemde aspecten is de samenhang bestudeerd tussen uitspraken die gaan over het feitelijk omgaan, de meningen en de redenen van omgaan. Op basis van de gevonden samenhangen is getracht een eerste typologie van de geïnterviewde boeren op te stellen.

Echte contrasterende groepen blijken er niet te zijn in het Noordbrabantse gebied. Iedereen heeft een agrarisch-functioneel referentiekader, dat wil zeggen: de belangstelling gaat primair uit naar omgaan met cultuurgrond; in beginsel moet die grond produktief en doelmatig gebruikt worden. Eén agrariër heeft echter een afwijkend en op zichzelf consistent beeld van de landbouw als leidraad en zingevend kader voor zijn bestaan. Hij wijst de ver doorgevoerde technisch-economische rationalisatie in de landbouw af. In zijn beeld van de landbouw is meer ruimte en aandacht voor onderhoud van natuur en landschap en hij ziet dit onderhoud meer overgaan in activiteiten voor de agrarische produktie. Deze is bij hem relatief kleinschalig. Hij wordt het "ouderwetse" type genoemd; zo noemt hij zichzelf ook.

De rest van de respondenten plaatst het omgaan met natuur en landschap direct en volledig in het kader van de produktie en de produktieomstandigheden, "het bedrijf". Zij streven naar een gezonde, autonome en in beginsel agrarische bedrijfsvoering: natuur en landschap op het bedrijf hebben zich te schikken naar de produktiefunctie en de veranderingen daarin. Deze 14 anderen worden tot het "dynamische" type gerekend. Zij hebben het rationalisatieproces geaccepteerd en gevolgd, soms wel en soms niet van harte. Het onderhoud van bomen, het sparen van nesten e.d. wordt gedaan als er tijd over is en is bij sommigen hoogstens een "hobby".

In hoofdstuk 5 is getracht de voorgaande indeling te verbinden met de reacties op vier maatschappelijke functies van het agrarische cultuurlandschap: duurzame agrarische produktie, instandhouden van bossen en natuurterreinen, recreatieruimte voor de stedeling, leefbare omgeving voor de plaatselijke bevolking. Geanalyseerd is hoe en in welke mate de respondenten hun bedrijf willen en kunnen aanpassen aan deze functies. Dit leidt tot een gepreciseerde typologie.

Ten aanzien van "duurzame produktie" meent de meerderheid, dat er op zichzelf weinig of geen aanleiding is om de huidige produktiewijze te veranderen. Bij doorvragen zeggen de Noord-Brabantse boeren vaak de produktie ook niet wezenlijk te kunnen aanpassen. Er kan en mag heel weinig. Aanpassing is voor een minderheid wel bespreekbaar. Maar de gangbare produktie is technisch en economisch voor velen het enige reële model. Dit model heeft in het verleden zijn waarde bewezen. Verrassend veel boeren (9 van de 15) staan positief tegenover een bijdrage aan de tweede functie: het instandhouden van bossen en natuurterreinen. Drie van hen willen dit onvoorwaardelijk en zonder vergoeding doen, voor de overige zes wordt een bijdrage pas aantrekkelijk wanneer agrarisch medegebruik wordt toegestaan of wanneer het betrokken stuk bij het

bedrijf of in eigen beheer komt.

Recreatie in het gebied wordt geaccepteerd zolang de landbouw er niet veel hinder van ondervindt. Er is weinig interesse voor een actieve bijdrage aan de recreatiefunctie op het eigen bedrijf.

Het bleek moeilijk om inhoud te geven aan een grotere streekfunctie van het landschap. Drie invullingen werden genoemd:

- 1 het beheer van het landschap als bijdrage aan de streekfunctie: koeien buiten laten lopen, het land en de vegetatie (onkruid) bijhouden, mest onderwerken, gebouwen inplanten e.d. Velen voelen zich min of meer aangesproken op deze bijdrage.
- 2 economische streekfunctie: loonwerk, verkoop aan huis e.d. Vrijwel niemand ziet voor zichzelf meer reële mogelijkheden in deze richting.
- 3 sociale activiteiten: buurtcontacten, voorlichting aan niet-agrariërs, verenigingsleven e.d. Uitbreiding van deze bijdrage ziet men als problematisch. De sociale afstand tot niet-agrariërs, bijvoorbeeld de nieuwkomers in de dorpen, is groot geworden. Al met al ziet men weinig mogelijkheden om meer bij te dragen aan de streekfunctie. We gedragen ons in het algemeen netjes, zo is men van mening.

Alle functies bij elkaar genomen blijkt het "niet kunnen" een overheersende rol te spelen. Er is besloten tot een indeling in drie groepen. De verschillen tussen deze groepen zijn relatief; men kan niet van drie typen spreken.

Er is een groep van zes respondenten die het bedrijf niet wil en niet kan aanpassen aan de vier functies (de "weigeraars"). Dan is er een groep van vier respondenten die hecht aan gangbare optimale agrarische produktie, maar op het bedrijf ruimte laat voor een aanvullende functie. Dat heeft weinig te maken met een nobele instelling tegenover het beheer van natuur en landschap, maar hoofdzakelijk met zakelijke motieven (de "ondernemers"). Tenslotte is er een groep van 5 respondenten die geneigd is naast een bijdrage aan het onderhoud van bossen en natuurterreinen ook de produktie enigszins aan te passen, vooral in de richting van extensivering (de "landbouwers").

Hoofdstuk 6 gaat over de motieven, de beweegredenen, die de respondenten noemen. De besluitvorming rond het aanpassen van het bedrijf kan men beïnvloeden als men weet wat de motievenstructuur van de groepen is (instrumentele typologie). Tien soorten motieven worden meer dan incidenteel genoemd, waarvan enkele zeer frequent. Economische motieven in de eerste plaats, vaak naar voren gebracht als mogelijk voordeel van aanpassing. Bedrijfstechnische en bedrijfsorganisatorische motieven worden eveneens regelmatig genoemd, echter als nadeel van aanpassing (inpasbaarheidsproblemen). Minder frequent worden mentale en esthetische redenen genoemd (vaak als negatief argument), evenals het verlies van vrijheid om zelf te beslissen op het eigen bedrijf. Slechts bij uitzondering worden de kwaliteiten van natuur en milieu als motief

genoemd. Arbeidsvoldoening wordt soms als negatief motief naar voren gebracht, vaker als voordeel van aanpassing.

Op grond van de analyse van de motieven kan de voorgaande typologie worden verfijnd. De groep "weigeraars" moet worden gesplitst in een groep "principiële agrariërs" (degenen die een principiële keuze doen voor een gespecialiseerd en optimaal melkveehouderijbedrijf) en een groep "onverschilligen" (degenen die geen interesse tonen omdat zij de praktische problemen willen vermijden die aanpassing oproept). De groep "ondernemers" blijkt homogeen te zijn in zijn motieven. Zij reageren op de functies vanuit een zakelijk-materialistische instelling. Er is ruimte voor aanpassing als dat economisch voordelig is; er hoort een economisch plaatje bij. Deze groep wordt de "pragmatische ondernemers" genoemd. De groep "landbouwers" blijkt naast economische motieven ook gevoelig te zijn voor de arbeidsvoldoening op het bedrijf. Zij betrekken dit in hun afweging. We noemen ze de "pragmatische landbouwers". Tenslotte is er het "ouderwetse" type. Op grond van zijn motieven wordt hij een "niet-commerciële landbouwer" genoemd, omdat een materialistische instelling hem vreemd is.

In dit hoofdstuk worden ook nog de motieven per functie beschreven en de invloed van anderen op de bedrijfsvoering. Personen en organisaties voor het natuur- en landschapsbeheer blijken geen referentiegroepen.

Hoofdstuk 7 gaat over de reacties op de sleutelprincipes voor het beheer van het agrarische cultuurlandschap. Wat betreft de "ruimtelijke schaal" vindt niemand dat de plannen voor landschapsbeheer beperkt moeten blijven tot individuele percelen. Richtlijnen voor alle landbouwgrond vindt men ook niet de juiste oplossing. Waar het om gaat is dat het gebruik van de ruimte voor verschillende doeleinden elkaar niet mag hinderen. Een multi-functionele bestemming van het gebied vindt men wel belangrijk; met de landbouw daarin centraal houdt dit het gebied "landelijk".

"Gescheiden/verweven beheer" is denkbaar op perceelsniveau en op bedrijfsniveau. Op perceelsniveau acht men scheiding van functies onvermijdelijk. Op bedrijfsniveau gaat het er om of de zorg voor natuur en landschap en de agrarische produktie geïntegreerd kan worden in dezelfde bedrijfsvoering. Dit lijkt hoogstens een kans te hebben bij de niet-commerciële landbouwer (type 1). De rest richt de bedrijfsvoering primair op de produktie, zie de reacties op de functies.

Ten aanzien van het principe van het "marktgeoriënteerd handelen" overheerst de mening dat nieuwe deelmarkten te klein zijn en te veel ondernemersrisico in zich dragen om perspectief te bieden. Bij de "rol van de overheid" komt naar voren, dat een bestaan zonder overheid ondenkbaar is voor de boer. De overheid heeft geen negatief imago en draagt een eigen verantwoordelijkheid. Maar de regulering is te weinig afgestemd op het belang van de agrariër. De zorg voor natuur en landschap zou meer in samenhang met het boerenbelang bevorderd moeten worden.

Tot slot het principe van de "regionale verscheidenheid". De voor de Meierij karakteristieke beplanting langs wegen (voorpoortrecht), populierenweiden en stukjes bos zijn een relict geworden, omdat zij hun economische betekenis grotendeels verloren hebben. Veel respondenten voelen zich echter nog met deze beplanting verbonden. Onder de huidige omstandigheden wordt de beplanting voornamelijk in negatieve zin aan de orde gesteld: de "schade" die beplanting toebrengt aan de produktie op de cultuurgrond.

De reacties op de sleutelprincipes zijn gerelateerd aan de indeling in groepen van de instrumentele typologie.

Concrete beheervormen komen in hoofdstuk 8 aan de orde. Beheervormen voor het hele bedrijf zijn voor weinig respondenten bespreekbaar. Een ruime minderheid vindt een beheerovereenkomst voor een deel van het bedrijf bespreekbaar, mits inpasbaarheidsproblemen worden opgelost. De rest ziet deze inpasbaarheid juist als een onoverkomelijke hindernis. Per respondent gaat het om heel specifieke combinaties van bezwaren. Voor premies op zeldzame dier- of plantesoorten heeft het overgrote deel geen belangstelling. De premie zelf is niet het probleem, wel de relatie met de produktiefunctie van de grond (strijdigheid met de produktiedoelstelling).

Bij de biologische produktie als natuur- en landschapsvriendelijke vorm van landbouw spelen negatieve beeldvorming (ouderwetse landbouw is een achteruitgang) en het ondernemersrisico (de marktbaarheid, de continuïteit van produktie) een zwaarwegende rol. Scharrelprodukten worden positief-afwachting tegemoet getreden; men is onzeker over de marketing van deze produkten en ziet geen verschil in kwaliteit met het gangbare produkt. Ook in dit hoofdstuk wordt nagegaan welke relatie er is met de groepsindeling van de instrumentele typologie.

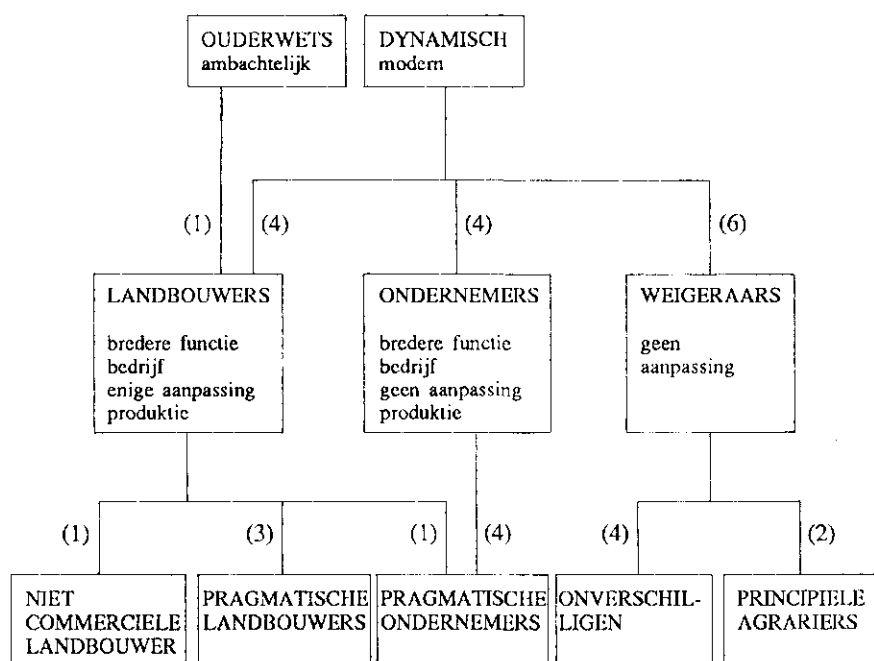
In hoofdstuk 9 worden de achtergrondgegevens besproken. Met die gegevens is een verdere profilering van de groepen mogelijk. Elf persoons-, bedrijfs- en produktiekenmerken komen daarvoor in aanmerking.

In figuur 1 zijn de belangrijkste bevindingen bij elkaar gebracht.

OMGAAN MET
NATUUR EN
LANDSCHAP

WILLEN/
KUNNEN
AANPASSEN

MOTIEVEN-
STRUCTUUR

PERSOONS-
KENMERKEN

opvolging twijfelachtig	veel opvolgers	veel opvolgers	weinig opvolgers	veel opvolgers
bestuurlijk niet actief	bestuurlijk actief	bestuurlijk wisselend actief	bestuurlijk niet actief	bestuurlijk wisselend actief

BEDRIJFS-
KENMERKEN

klein	middelgroot	groot	middelgroot	groot
traditioneel	traditioneel/ modern	modern	traditioneel	modern
geen neventak	neventak	neventak	geen neventak	specialistisch

PRODUKTIE-
KENMERKEN

extensief	zeer intensief	intensief	matig intensief	intensief
lage produktiviteit (prod./koe)	matige produktiviteit	hoge produktiviteit	matige produktiviteit	zeer hoge produktiviteit

(4) Aantal respondenten

Figuur 1 Sociale typologie van agrarische grondgebruikers.

In dit rapport wordt verslag gedaan van de analyse van 15 kwalitatieve interviews met boeren over het beheer van natuur en landschap in de Meierij van Den Bosch (omgeving St.Oedenrode). De analyse mondt uit in een typologie van agrarische grondgebruikers in deze streek en in aanbevelingen voor een beleid op het gebied van natuur- en landschapsbeheer dat beter op de wensen en mogelijkheden van de agrariërs is afgestemd.

Het rapport maakt deel uit van het project "Sociale typologie van agrarische grondgebruikers ten behoeve van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven". Het is door de voormalige afdeling Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor onderzoek in de bos- en landschapsbouw "De Dorschkamp" (nu onderdeel van het Staring Centrum) uitgevoerd in opdracht van de Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer (NMF) en de Directie Beheer Landbouwgronden (DBL) van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

Doel van het project is het zoeken naar en bevorderen van mogelijkheden voor beheer van waardevolle agrarische cultuurlandschappen door agrarische grondgebruikers, met behulp van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

In de eerste fase van het project is door middel van literatuuronderzoek en een gespreksronde met deskundigen gezocht naar een "kansrijk" concept van natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven. Er is besloten het concept de volgende inhoud te geven:

- het toekennen van vier maatschappelijke functies aan een waardevol agrarisch cultuurlandschap:
 - 1 duurzame agrarische produktie (produktiefunctie)
 - 2 instandhouden van bossen en natuurterreinen (natuurfunctie)
 - 3 recreatieruimte voor de stedelijke bevolking (recreatiefunctie)
 - 4 leefbare omgeving voor de regionale bevolking, inclusief de agrarische beroepsbevolking (streekfunctie).
- een aantal sleutelprincipes, dat wil zeggen richtlijnen en uitspraken op het gebied van:
 - 1 de ruimtelijke schaal van het beheer
 - 2 gescheiden/verweven beheer
 - 3 marktgeoriënteerd handelen
 - 4 de rol van de overheid
 - 5 regionale verscheidenheid.

In Deel 1 Algemeen deel wordt deze fase uitgebreider besproken.

In de tweede fase van het project is een open vragenlijst opgesteld. Er zijn drie blokken met vragen onderscheiden. In het eerste blok kunnen de respondenten aangeven hoe zij met natuur en landschap omgaan en

waarom. In het tweede blok kunnen de agrariërs reageren op de functies en sleutelprincipes van het concept. In het derde blok werd de respondenten de mogelijkheid gegeven te reageren op concrete beheervormen als beheerovereenkomsten, premie op plant- of diersoorten en biologische produktie. In het proefonderzoek werd de vragenlijst getest en aangepast. Het resultaat is weergegeven in het aanhangsel 1. Een verslag en evaluatie van het proefonderzoek vindt men in Deel 1 (Algemeen deel) van deze serie.

Vervolgens is met behulp van de vragenlijst in vijf gebieden in Nederland een kwalitatief survey met observatie gehouden: in de landinrichtingsgebieden St.Oedenrode (Noord-Brabant), Mars- en Westerstroom (Drenthe) en Driebruggen (Zuid-Holland), een deel van het landinrichtingsgebied Wymbritseradeel (Friesland) en een gebied rond Bathmen en Lettele (Overijssel). In ieder gebied zijn 15 agrariërs met een hoofdberoepsbedrijf in de grondgebonden landbouw geïnterviewd. Gegeven deze criteria vormen de agrariërs telkens een zo goed mogelijke afspiegeling van de verscheidenheid in de agrarische structuur van het betreffende gebied.

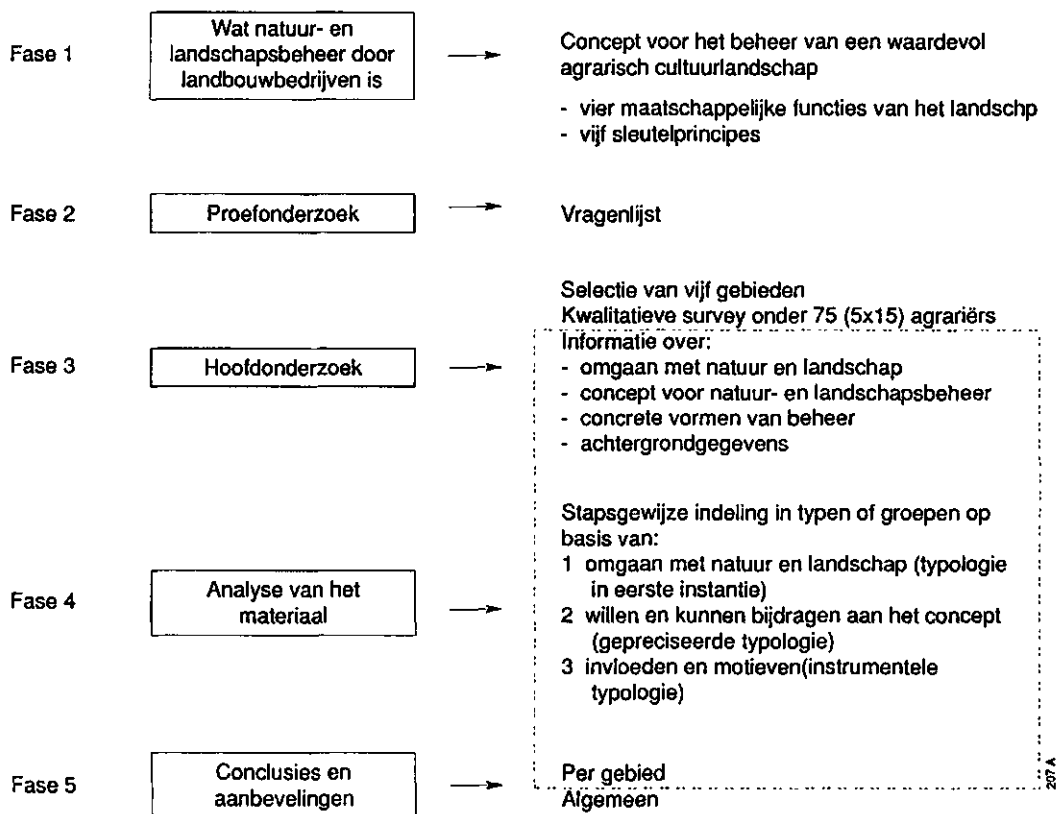
De interviews zijn opgenomen op de band, integraal uitgetypt en verder verwerkt met behulp van een aangepaste en verbeterde versie van het computerprogramma Textgrip. Dit laatste houdt in dat er een bestand werd aangelegd van passages, geordend per onderwerp en per interview, en toegankelijk via trefwoorden. De analyse per onderwerp berust telkens op een selectie uit dat bestand. Voor een meer gedetailleerde verantwoording van de selectie van de gebieden, de verwerkings- en analysemethode e.d. wordt verwezen naar Deel 1. Algemeen deel. Figuur 2 geeft de opzet van het onderzoek weer, met de plaats van de gebiedsrapportages daarin.

In dit rapport wordt de analyse gepresenteerd van één van de vijf onderzoekgebieden, het landinrichtingsgebied St.Oedenrode (in dit rapport verder aangeduid met: Brabant). De interviews werden gehouden in het kader van het proefonderzoek (december 1986) en een aanvullende interviewronde die in september 1987 plaatsvond.

Het rapport is als volgt opgebouwd:

Hoofdstuk 2 geeft een beschrijving van het onderzoekgebied: de sociaal-economische ontwikkeling, het landschap, de natuur, recreatie, de agrarische structuur en de ruilverkaveling. In hoofdstuk 3 wordt de steekproef van 15 agrariërs beschreven. In hoofdstuk 4 wordt getracht tot een typologie in eerste instantie te komen, aan de hand van het materiaal waarmee de respondenten "vrij" op het thema natuur en landschap konden reageren. Deze typologie in eerste instantie is gebaseerd op een samenhangend beeld van de mening van de boeren over natuur en landschap, de manier waarop ze er mee omgaan en de redenen daarvoor. In hoofdstuk 5 wordt de typologie gepreciseerd naar aanleiding van de mate waarin en de wijze waarop de respondenten inhoud willen en kunnen geven aan de functies van het agrarische cultuurlandschap. In hoofdstuk 6 worden de beweegredenen van de boeren om al dan niet (meer) aan natuur- en

landschapsbeheer te doen aan een aparte analyse onderworpen. Het doel van dit hoofdstuk is een meer toepassingsgerichte (instrumentele) typologie. Hoofdstuk 7 behandelt de reacties van de verschillende typen boeren op de sleutelprincipes, en hoofdstuk 8 de reacties op de concrete beheervormen zoals biologische produktie en beheerovereenkomsten. In hoofdstuk 9 wordt de typologie gerelateerd aan achtergrondgegevens van de agrariërs en hun bedrijven. In hoofdstuk 10 worden beleidsaanbevelingen geformuleerd. Literatuur en bijlagen sluiten het rapport af.

De gebiedsrapportage heeft betrekking op het deel binnen de stippellijn

Figuur 2 Opzet van het onderzoek.

Het landinrichtingsgebied St.Oedenrode (15 620 ha) vormt het hart van de Meierij in Midden-Brabant. Het ligt tussen Den Bosch en Eindhoven. Het grootste deel ligt in de gemeenten St.Oedenrode (38%) en Schijndel (23%). In het gebied ligt een tiental kleine en grotere dorpen (figuur 5). Meer dan de helft van de beroepsbevolking werkt buiten de woongemeente en voor een aanzienlijk deel ook buiten het gebied. De agrarische bevolking woont, als gevolg van de ingewikkelde occupatie- en ontginningsgeschiedenis, onregelmatig verspreid aan dorpsranden en in het buitengebied.

Het gebied wordt vooral gekarakteriseerd door een grote verscheidenheid in bodemopbouw en waterhuishouding. In deze verscheidenheid is nog terug te vinden op welke wijze het gebied is ontstaan en in gebruik is genomen. Het Dommeldal, de broek- en donkengebieden, de dekzandruggen en de heide-ontginningen zijn de elementen die de verscheidenheid weerspiegelen.

2.1 Sociaal-economisch

Om te begrijpen wat de Brabantse boeren over hun gebied en hun omgaan met natuur en landschap vertellen, is het noodzakelijk de sociaal-economische structuur van het gebied over een wat langere periode te bekijken. De landbouw staat daarin centraal; deze is altijd de dominante vorm van ruimtegebruik geweest. Twee omslagpunten markeren de gigantische structurele veranderingen die zich in een relatief korte tijd hebben voorgedaan in de landbouw als maatschappelijke sector. Met de klompenfabrikage als belangwekkende tussenfase, hebben deze veranderingen diepe sporen in het landschap en het bestaan van de agrariërs achtergelaten.

1 Deftige heren en agrarisch geploeter

De Meierij is lange tijd een staatkundig zeer bewogen gebied geweest, het toneel van sociale onrust, armoede en ontwikkelingen die voor de plaatselijke bevolking ongrijpbaar waren. In de 18e en het begin van de 19e eeuw begonnen van de fysiocraten afkomstige ideeën ingang te vinden onder een kleine maatschappelijke bovenlaag van de Meierij. Het verheffen van de landbouw tot een duurzame en zekere vorm van bestaan voor het volk stond in die ideeën centraal. "Deftige heren", verenigd in genootschappen voor de landbouw, schreven prijsvragen uit over vraagstukken als de voordelen van ontginning, betere afwatering en ontsluiting en over de vraag waarom in de Meierij nog zoveel grond leeg en onbebouwd bleef. De theorieën, die sommige vermogende heren ook in de praktijk

probeerden te brengen door stukken woeste grond aan te kopen en te bebossen, stonden in schril contrast met het "agrarische geploeter" dat het dagelijks bestaan van de landman in die tijd kenmerkte. De Brabantse zandboer in de Meierij beoefende de Vlaamse landbouw: de bedrijfsvoering van het intensieve kleinbedrijf waarin alles draaide om de produktie van zoveel mogelijk mest met behulp van het potstalsysteem. De mest van het vee was nodig voor de akkerbouwgewassen (vooral rogge), boter was het voornaamste bijprodukt.

Het potstalsysteem hield een zorgvuldig op elkaar afgestemd gebruik in van vochtige groenlanden, hoger gelegen akkerbouwcomplexen, donken en gemeenschappelijk gebruikte heidevelden (de "grijze gemeenten"). Essentieel voor het voortbestaan van elk individueel bedrijf was, dat men beschikte over deze verscheidenheid van percelen grond binnen het bedrijf. Op veel bedrijven die generaties lang in dezelfde familie zijn gebleven, komen we deze verscheidenheid nog tegen, nu echter niet als basisvoorwaarde maar als belangrijk knelpunt in de bedrijfsvoering.

2 De klompenmakerij als overgang naar een marktgeoriënteerde landbouw

In de loop van de 19e eeuw werd de klomp een belangrijk handelsartikel in de Meierij. In tegenstelling tot andere concentratiegebieden (bijvoorbeeld Gelderland, België) werd de klompenmakerij in de Meierij nooit een zelfstandige bedrijfstak; ze bleef verbonden met en in dienst van de landbouw.

Door zijn kleinschaligheid en vele overgangen tussen hoge en lage gronden was het gebied uitermate geschikt voor de aanplant van de Canadese populier die de inheemse zwarte populier als grondstof voor de klompenfabrikage verdrong. Onder invloed van de gunstige prijzen gingen boeren en gemeenten massaal gebruik maken van een eeuwenoud voorpootrecht om in bermen van wegen en langs perceelsranden bomen te planten. Daarnaast werden populierenbossen geplant in vochtige gedeelten van het gebied. In het midden van de vorige eeuw was deze aanplant zo massaal, dat "alles onder het hout schuilde" en de populier "meer plaats innam dan alle andere bomen te zamen". De populier is "een bron van welvaart en een sieraad voor de Meierij" geweest. Het hout werd gebruikt voor klompen, lucifers en sigarenkistjes. Voor het gebied met zijn grote bevolkingsdruk was de klompenmakerij een welkome bron van neveninkomsten. Voor de boeren was de aanplant van bomen, die na ca. 15 jaar kaprijp worden, interessant vanwege de financiële opbrengst of als bruidsschat voor de dochters. Toen elders, in het begin van deze eeuw, de mechanisatie in de klompenmakerij op gang kwam, verdween geleidelijk de klomp als handelsartikel in de Meierij. Men bleef de populier wel planten, maar hoofdzakelijk als grondstof voor de industrie. In de Meierij lag het wenkend perspectief niet in de klompenmakerij, maar in de landbouw.

3 Expansie op eigen kracht

Omstreeks de eeuwwisseling, na de landbouwcrisis van 1870 tot 1890, kwam het landbouwkleinbedrijf snel binnen het bereik van veel bewoners. Het ideaal van de verbetering van de landbouw, eerder door "fijne heren" gepropageerd zonder dat zij daarvoor maatschappelijke structuren veranderden, werd nu in praktijk gebracht. Velen werkten zich op tot kleine boer met enig veebezit, uit de verdiensten van de klompenmakerij of een baan in de opkomende industrie en door noeste arbeid op ontginningsgrond.

Het is, achteraf gezien, een unieke combinatie van technische en sociale vernieuwingen geweest, die zorgde voor een expansie van de agrarische sector en toename van de agrarische beroepsbevolking. Deze periode van agrarisatie bestrijkt globaal de eerste helft van deze eeuw en wordt gekenmerkt door:

- toepassing van technische vindingen en verbeteringen. Het gebied werd beter ontsloten door verharde wegen en kanalen. Tussen 1890 en 1912 vond het kunstmestgebruik massaal ingang;
- beschikbaarheid van woeste grond, voornamelijk bestaande uit heidevelden die vanaf de 14e eeuw in gemeenschappelijk gebruik waren. De "groene gemeenten", de laag gelegen groenlanden, waren al eerder verbeterd en individueel in gebruik genomen. De "grijze gemeenten" konden niet zonder toestemming van de gemeente ontgonnen en verdeeld worden. Pas in deze eeuw, toen de noodzaak om ze in stand te houden definitief verviel, hebben de gemeenten deze uitgestrekte heidevelden laten ontginnen en deels laten bebossen (Rooise Heide, Vresselse Heide). De gangbare praktijk was, dat het ouderlijk bedrijf werd gesplitst en dat de nieuwe bedrijfjes door de opvolgers werden uitgebreid met ontginningsgrond tot een levensvatbare omvang. Omdat het ook voordelig werd de eerder in bos omgezette woeste grond als landbouwgrond te gebruiken, kon met recht worden gesproken van een "met geweld" in gebruik nemen van grond voor agrarische doeleinden;
- indirecte steun door de overheid na een periode van staatsonthouding (controle, onderzoek, technische voorlichting); doorbraak van de organisatiegedachte, ontleend aan voorbeelden uit Duitsland, tot uiting komend in een golf van coöperaties en dorpslandbouwverenigingen;
- propagering van de christelijke emancipatiegedachte door "boerenvrienden". In de encycliek *Rerum Novarum* (1891) werd gesteld dat armoede en gebrek grote beletselen zijn voor een echt godsdienstig leven. Geestelijken gingen zich inspannen voor een degelijke en welvarende boerenstand in christelijke geest, met erkenning van godsdienst, huisgezin en eigendomsrecht als grondslagen van de samenleving. Een krachtige boerenbond zou een tegenmacht zijn tegen het heersende liberalisme van de "heren" en het dreigende "staatsocialisme", tegen het binnendringen van industrie-, handels- en bankkapitalisme. Een boerenbond "van onderop" werd gezien als belangrijk middel voor de verspreiding van godsdienstige, maatschappelijke en landbouwtechnische kennis die men altijd in samenhang met elkaar moet zien. Pater G. van den Elsen was de

boerenapostel die aan de wieg heeft gestaan van de machtige provinciale boerenbond met zijn vele plaatselijke afdelingen (NCB).

In dit tijdvak is door het samengaan van deze factoren de basis gelegd voor een landbouw die een specifieke, min of meer autonome en homogene sociaal-economische sector werd met hechte en wijdvertakte netwerken. Met een relatief homogene boerenstand, waarin de kleine tweedeling, dat is het contrast tussen rijke hereboeren en arme landarbeiders, vrijwel geheel ontbrak. Een nieuw bedrijfssysteem kreeg de overhand, waarin de akkerbouw in dienst staat van de veeteelt. De groepstal kwam in de plaats van de potstal. Het Melkbesluit van 1925, waarin het slijten van melk uit potstallen werd verboden, betekende het symbolische einde van een eeuwenoud landbouwsysteem. Niet-agrarische nevenactiviteiten verdwenen geleidelijk. Er was geen tijd meer voor (ook in de winter moest het melkvee verzorgd worden) en het was minder nodig om buiten de landbouw bij te verdienen. In de Meierij was het kleine intensieve gezinsbedrijf het algemene bedrijfstype. Het had een gemengd karakter met een omvang van minder dan 10 ha, de helft bouwland (ca. 2/3 deel rogge, verder haver, aardappelen, voederbieten) en de helft grasland. Het melkvee stond centraal, met varkens en kalveren als bijprodukten.

4 Rationalisatie van de produktie

In de jaren vijftig kwam er opnieuw een omslagpunt in de landbouw, gevolgd door een periode die in feite nog voortduurt. Met zorg constateerde men in die jaren, dat veel bedrijven klein gebleven waren. Het "kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden" hield in dat er teveel arbeid was in verhouding tot de beschikbare hoeveelheid grond. Als gevolg van economische groei in de overige sectoren van de samenleving was een verhoging van de arbeidsproduktiviteit noodzakelijk in de landbouw. Ruimtelijke expansiemogelijkheden waren er niet meer. In de toekomst moest zelfs rekening gehouden worden met verlies van landbouwgronden voor de uitbreiding van dorpen en steden. De oplossing was een tweeledige:

- vervangende werkgelegenheid in de industrie in steden als Eindhoven en Tilburg. De agrarische beroepsbevolking in de Meierij daalde van 38% (in 1947) tot 6% (in 1986). De bevolking in de kernen groeide sterk maar er kwam geen industrievestiging van betekenis in het gebied (alleen in Veghel en in Schijndel kwamen bedrijfsterreinen tot stand);
- specialisatie en intensivering van de landbouwproduktie, die steeds meer in het teken van economisch nut en technische efficiency kwam te staan.

In de Meierij bleef de belangstelling voor een bestaan in de landbouw zeer groot. In tegenstelling tot de voorgaande periode ging men echter minder over tot een splitsing van grond, en meer tot een splitsing van kapitaal. Doel: overname van het ouderlijk bedrijf, gecombineerd met de vestiging van een nieuw bedrijf met een veredelingstak. Begunstigd door

een uitbreidende markt en een uitstekende agrarische infrastructuur was een geweldige groei van de intensieve veehouderij het gevolg. Een van oudsher bijproduct (varkens, kalveren, kippen) werd op menig nieuw bedrijf hoofdproduct. In zeven jaar tijd, van 1972 tot 1979, nam de varkensfokkerij met 130% toe, de mesterij met 100%. Tot ver in de jaren tachtig steeg het aantal bedrijven met een veredelingstak. Ook in 1986 was nog sprake van enige uitbreiding. De laatste decennia is zelfs hertoetreding in de landbouw voorgekomen door personen die hun baan in de industrie of dienstensector geheel of gedeeltelijk opgaven voor een bestaan in de landbouw.

Vooraf vanaf de jaren zeventig zien we als gevolg van de technisch-economische rationalisatie van de produktie de volgende structurele veranderingen in de Meierij optreden:

- verdwijnen van het gemengde bedrijf. Het percentage bouwland nam iets toe: tot 28% van de cultuurgrond, maar het bouwplan veranderde totaal. Tussen 1972 en 1979 daalde het aandeel van de granen van 38% tot 1% en van de aardappelen van 17% naar 1%; het aandeel van de snijmais voor de ruwvoedervoorziening steeg spectaculair van 40% tot 92%;
- schaalvergroting en specialisatie in de melkveehouderij. De sprong in de jaren zeventig naar de ligboxenstal op ca. 40% van alle bedrijven betekende een verhoging van de produktiecapaciteit per bedrijf tot 40 à 45 koeien, meer grond, minder jongvee en behoefte aan een grotere huiskavel;
- intensivering en mechanisatie van de grondgebonden produktie. Denk aan graslandverbetering (kunstweiden), kuilvoerwinning in plaats van hooien, toename van de hoeveelheid krachtvoer, bestrijdingsmiddelen, kunstmest en drijfmest. De komst van de melktank leidde tot een verhoging van de veebezetting per bedrijf van gemiddeld 29 naar 39 koeien. En tot het afstoten van het melkvee op andere kleine bedrijven. De veebezetting per ha is nu 3,6 gve (grootvee-eenheid); dit ligt aanzienlijk boven het landelijk gemiddelde;
- grotere differentiatie in de bedrijfsstructuur. Het aandeel van de part-time bedrijven is weinig veranderd. De categorie niet-grondgebonden bedrijven nam sterk toe. De zogenaamde ontwikkelingsbedrijven (veelal in de categorie bedrijven groter dan 15 ha) en achterblijvers groeien meer uiteen. De continuïteit van de kleine grondgebonden middenbedrijven (5-15 ha) vormt een steeds groter probleem;
- verdere integratie van het agrarische bedrijf in de agrarische sector, waarbinnen de boerenbond (NCB) via bestuursfuncties van zijn kader een sterke greep heeft op de agri-business. Samen met de andere standsorganisaties in den lande stimuleert men de overheid tot een beschermend markt- en prijsbeleid om te voorkomen dat het inkomen en de produktie op het gezinsbedrijf bijzaak wordt in het proces van verdergaande commercialisering van de agrarische bedrijfstak.

De structurele veranderingen in de landbouw in de Meierij hebben als rode draad, dat de bedrijfssystemen door technologische vernieuwingen en

economische expansie zich steeds autonomer zijn gaan ontwikkelen ten opzichte van de historisch gegroeide ruimtelijke structuur en het natuurlijk milieu van het gebied. De economische betekenis van de beplanting marginaliseert (een populier brengt maar 50 gulden op terwijl het 150 gulden zou moeten zijn). De beplanting en het verkavelingspatroon vormen een sta-in-de-weg bij verdergaande bedrijfsmodernisering. De landbouw als technisch-economische sector treedt meer en meer uit de kluisters van het landschap en probeert steeds krachtiger zijn eigen produktieomstandigheden te scheppen. Als sector heeft de landbouw behoefte aan ruilverkaveling. Aan de andere kant wordt de landbouw geconfronteerd met nieuwe grenzen aan de produktie uit oogpunt van het milieu, de overproduktie en eindige overheidsbudgetten. In het kader van de ruilverkaveling worden ook claims op het buitengebied geformuleerd door bevolkingsgroepen die op vaak geheel andere wijze een leefbaar bestaan vinden en de dynamiek, dat wil zeggen de agrarisatie en economisering van het rurale gebied vanuit een ander perspectief bekijken.

2.2 Landschap

De Meierij heeft een zeer gecompliceerde occupatie- en ontginnings-geschiedenis. In het landinrichtingsplan wordt gewezen op de afwisseling in het gebied als resultante van de verschillende typen ontginningen die het gebied heeft gekend. Het gaat om oude domeinontginningen langs het Dommeldal en het brinkdorpenlandschap (Liempde is een mooi voorbeeld van een oud brinkdorp), om de hertogelijke ontginningen van broek- en donkengebieden, de kamponntginningen die een hoevenlandschap deden ontstaan (onder meer bij Veghel), om oude heideontginningen met strokenverkaveling (bijvoorbeeld de Scheeken) en om de jonge heideontginningen uit deze eeuw.

Er worden in het Landinrichtingsplan drie hoofdtypen onderscheiden, die vooral op visueel-ruimtelijke en ecologische criteria lijken te zijn gebaseerd (figuur 6):

- 1 het Dommeldal met aangrenzende oude, hoger gelegen en visueel open akkerbouwcomplexen, de nog grotendeels vrij meanderende rivier in een duidelijk begrensd dal. Er is een grillig ontsluitingspatroon met onverharde en insteekwegen, kleine bosjes, vochtige percelen en beemden in verlande meanders van de Dommel, schrale hooilanden die als reservaat worden beheerd. Hier en daar zijn er nog met naalddhout beplante stuifzandgronden en rivierduinen.
- 2 de broek- en donkengebieden met een fijnmazig, grillig tot vrij strak ontginningspatroon. Het is een visueel-ruimtelijk besloten en afwisselend landschap met veel populieren in de bermen en in bosjes, en naalddhout op zandopduikingen, en met verspreide bebouwing. In de kernen van dit hoofdzakelijk kleinschalige en vochtige cultuurlandschap ligt grillig begrensd loofbos en minder intensief gebruikt grasland.
- 3 de heideontginningsgebieden, die open en nog vrijwel onbebouwd zijn,

met een rechtlijnig patroon van wegen en waterlopen, min of meer grootschalig en zonder veel beplanting. Ze zijn in gebruik als grasland.

2.3 Natuur

Plaatselijk vindt men nog iets terug van de natuurwetenschappelijk waardevolle elementen die verwijzen naar een agrarisch gebruik dat is geënt op de ecologische basisstructuur van het gebied. Het gaat om het aanwezige micro-reliëf, de overgangen tussen de verschillende typen bodem en grondgebruik, de verschillen tussen nat en droog. Deze elementen vormen nog steeds de basis voor een gevarieerde vegetatie en fauna. De hoogste natuurwaarden vindt men in het Dommeldal dat behoort tot de categorie meest waardevolle beekdalen. Faunistisch steekt het Dommeldal gunstig af. Typische weidevogels komen er niet in grote dichtheden voor, omdat het een vrij besloten gebied is. Dit geldt ook voor de broek- en donkengebieden. In de jonge heideontginningen is de weidevogelgemeenschap nog goed vertegenwoordigd.

2.4 Recreatie

De huidige verschijningsvorm van het gebied is zeer geschikt voor recreatief medegebruik. Er is een dicht net van plattelandswegen. Men kan wandelen in vier boscomplexen. Er zijn enkele fietspaden en wandel- en ruiterroutes. In het gebied zijn acht maneges, twee visvijvers en twee aanlegplaatsen langs de Dommel voor visbootjes. Specifieke recreatievoorzieningen zijn er weinig, behalve een camping in Schijndel en een dagrecreatiegebiedje.

2.5 De agrarische structuur

Het percentage nevenberoepsbedrijven is 34%, met 18% van de cultuurgrond. Dit percentage is, bij alle veranderingen in de landbouw, de laatste jaren nauwelijks gewijzigd. Het gaat om een heterogene categorie met o.a. intensieve veehouderij. Het aantal hoofdberoepsbedrijven is gedaald, maar minder dan het provinciaal en landelijk gemiddelde. In de oude ontginningsgedeelten is de daling groter geweest, in de nieuwe ontginningsgebieden is het aantal niet gedaald maar iets gestegen door verplaatsing en nieuwbouw.

Er is sprake van veel relatief kleine bedrijven. In 1979 was 79% van de bedrijven kleiner dan 15 ha, in 1984 75%. Het gaat hier om geregistreerde bedrijven. In de praktijk kunnen deze bedrijven over meer grond

beschikken, omdat naar schatting tussen de 20 en 30% van de cultuurgrond aan particulieren behoort zonder een agrarisch bedrijf. De gemiddelde bedrijfsgrootte in de grondgebonden landbouw schommelt rond de 12 ha, maar dat kan in de praktijk enkele ha meer zijn.

Tabel 1 Verdeling van bedrijven naar bedrijfstype (in %)
(aantal hoofdberoepsbedrijven = 819)

in %	Bedrijven		Oppervlakte cultuurgrond 1984	Gemiddelde bedrijfsgrootte 1984
	1976	1984		
melkveehouderij	56	48	68	14,4
intensieve veehouderij	18	33	13	4,3
gemengd bedrijf	19	11	14	12,9
tuinbouw	7	8	5	6,5

In acht jaar tijd is het aandeel van de intensieve veehouderij bijna verdubbeld en van het gemengd bedrijf met 40% gedaald. De geringe bedrijfsoppervlakte in de grondgebonden landbouw, de opvolgingssituatie, de gunstige ligging ten opzichte van aanvoer- en afzetmarkten en de ongunstige verkaveling hebben ertoe geleid dat op ongeveer de helft van de bedrijven een weinig of niet grondgebonden neventak aanwezig is (vooral intensieve veehouderij). De bedrijven kenmerken zich door een uiteenlopende moderniseringsgraad, een deel (waarschijnlijk ongeveer de helft) heeft een ligboxenstal. Het opvolgingspercentage ligt hoger dan het gemiddelde in Nederland: in 1984 had 49% een vermoedelijke opvolger. Het percentage grond in eigendom is hoog: 78%. De rest van de grond wordt veelal gepacht van de familie. Het percentage bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar is 42%, dat is iets lager dan het landelijk gemiddelde.

2.6 Landinrichting

Door de georganiseerde landbouw, gemeenten en de waterschappen zijn ruilverkavelingen aangevraagd voor het oplossen van knelpunten in de verkaveling, waterbeheersing en ontsluiting (de laatste in mindere mate). De Centrale Cultuurtechnische Commissie (nu CLC) besloot in 1971 en 1972 de ruilverkaveling St.Oedenrode in het volgordeschema op te nemen. In 1977 werd begonnen met een Landinrichtingscommissie, gezien de verwevenheid van belangen van landbouw, natuur en landschap in het gebied. In 1982 werd de Voorbereidingscommissie geïnstalleerd. In 1984 besloot de CLC, dat ruilverkaveling de meest gewenste vorm van landinrichting was voor het gebied. In oktober 1986 stelde GS het landinrichtingsplan vast en op 17 december 1986 vond de stemming plaats. Een zeer krappe meerderheid van stemmen (52%) met 36% van de cultuurgrond bleek tegen te zijn. Op grond van de hoeveelheid

cultuurgrond is het ruilverkavelingsplan toch aangenomen.

De totale kosten worden geraamd op 100 miljoen gulden, waarvan de rijksbijdrage ongeveer 65 miljoen is. De omvang van het blok is ruim 15 600 ha, waarvan 13 000 ha cultuurgrond is en 1 900 ha bos en natuurterrein.

Het gebied ligt in een GLE (grote landschapseenheid). Iets minder dan 10% van de oppervlakte cultuurgrond wordt in het kader van het Relatienotabeleid aangewezen als reservaatgebied (940 ha) en beheergebied (328 ha). Ze zijn vooral te vinden in het Dommeldal en andere beekdalen en verder in agrarische enclaves die in de natte kernen van de broekontginningen liggen. Er wordt een ruilverkaveling uitgevoerd. Dat houdt in, dat prioriteit wordt gegeven aan mogelijkheden voor een economisch beter verantwoorde agrarische bedrijfsvoering en betere arbeidsomstandigheden in de landbouw. Daarnaast gaat het om:

- behoud van zoveel mogelijk landschapswaarden en een zo groot mogelijke natuurlijke verscheidenheid, gepaard gaand met landschapsbouw en landschapsaanpassing;
- handhaven van de huidige recreatiemogelijkheden en ontwikkeling van extensieve vormen van recreatie;
- afspraken over de begrenzing van Relatienotagebieden en beperkingen inzake de inrichting van die gebieden.

In het kader van het vooronderzoek is een lijst met 43 namen van agrariërs met grondgebonden landbouw opgesteld, bestaande uit 30 agrariërs met grond in Relatienotagebied (15 met overeenkomst en 15 zonder overeenkomst) en 13 zonder grond in Relatienotagebied. De lijst kwam tot stand in overleg met de functionaris van DBL, die belast is met het sluiten van beheerovereenkomsten, en met een streekkenner, tevens agrarisch lid van de Landinrichtingscommissie.

In december 1986 is een proefonderzoek uitgevoerd, waarvoor 20 personen uit de lijst werden benaderd. Eén persoon had geen tijd, een ander geen belangstelling. Het gesprek met een derde agrariër verliep zo moeizaam, dat dit gesprek door de twee interviewers voortijdig werd afgebroken. De interviews met de resterende 17 respondenten zijn in het kader van het vooronderzoek vervolgens geanalyseerd. Over de bevindingen is een verslag geschreven (voorjaar 1987). In Deel 1 (Algemeen deel) van de serie is dit verslag samengevat.

In verband met aanpassingen van de vragenlijst in het hoofdonderzoek was het noodzakelijk de respondenten nogmaals te bezoeken. Alle respondenten verleenden hun medewerking. Met één respondent verliep het tweede (aanvullende) gesprek moeizaam. Alleen op aandringen van zijn vrouw wilde hij de interviewer kort te woord staan. Deze agrariër was zeer verbitterd geraakt door de regelingen die "Den Haag" hem inmiddels had opgelegd. Het ging om procedures inzake de verplichte herinplant van een gerooid populierenbos, de meststoffenregeling die hem zwaar treft, en het gevoel geen kant meer op te kunnen door produktiebeperkingen. In de meeste gevallen waren er meerdere aanwezigen bij het gesprek, maar in een andere samenstelling dan bij het eerste gesprek. De informatie in dit rapport is uit beide gesprekken afkomstig.

In het hoofdonderzoek is in elk gebied de informatie van 15 respondenten geanalyseerd. Dit betekende, dat in Noord-Brabant twee respondenten moesten afvallen. Dit zijn de twee agrariërs geworden die het minst aan de gestelde selectiecriteria voldeden.

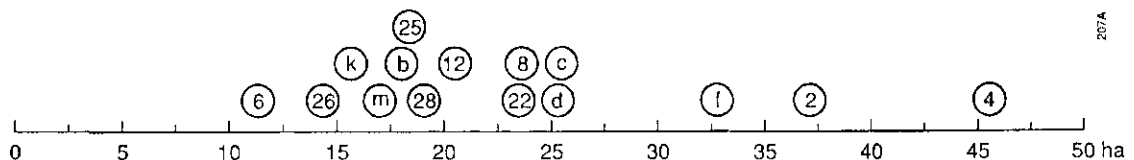
Het bestand in Noord-Brabant volgens deze criteria ziet er als volgt uit:

a spreiding naar leeftijd, bedrijfsgrootte en opvolgingssituatie

	<35 jaar	35-50 jaar	>50 jaar met opvolger	idem, zonder opvolger
groot (30-50 ha) -		1	2	-
midden(21-30 ha) -		2	2	-
klein (10-20 ha) 3		-	3	2

De indeling naar leeftijd moest arbitrair geschieden. Bij een maatschap is ingeschat wie de grootste bijdrage aan de bedrijfsvoering levert en nagegaan is of de mening van de betrokkene voldoende in de informatie tot zijn recht komt. De spreiding naar leeftijd wijkt niet bijzonder af van de gebiedsgegevens. Er zijn veel respondenten met een (waarschijnlijke) opvolger. De gemiddelde bedrijfsgrootte is 23 ha, tegen 15,5 ha voor alle bedrijven in het ruilverkavelingsblok die ongeveer aan de hier gestelde criteria voldoen (hoofdberoep in de grondgebonden landbouw; levensvatbaar bedrijf). Het verschil in grond lijkt groter dan het is, omdat bij de bedrijven in de steekproef ook de tijdelijke en niet-geregistreerde grond is meegeteld die men op het moment van het interview in gebruik had.

Figuur 3 geeft een overzicht van de 15 bedrijven met de hoeveelheid grond die men in gebruik had ten tijde van het interview.

Figuur 3 Spreiding ha grond in gebruik, per bedrijf (met codenummer of -letter).

b naar bedrijfstype

Alle respondenten hebben een rundveebedrijf, maar menig een doet er iets bij. Het aantal melkkoeien loopt uiteen van 20 tot 95; gemiddeld zijn er 51. Eén bedrijf heeft alleen nog jongvee. Vier bedrijven hebben varkens als tweede tak. Meststieren en mestkalveren zijn er op een zestal bedrijven. Eén bedrijf heeft nog een halve ha voederbieten, een ander bedrijf tot vorig jaar tuinbouwgewassen naast melkvee en 1000 varkens, een derde bedrijf heeft 6 ha mais voor de verkoop. Verder komen voor: loonwerk door de zoon (1x), melkmonsters nemen (1x), part-time baan in de autoindustrie (1x), dubbelbedrijf (melkveehouderij + loonwerkbedrijf) in verband met twee opvolgers (1x), een gecombineerd bedrijf (eigen bedrijf + sterk geautomatiseerd bedrijf van de ouders) samen met een broer in maatschap.

c agrariërs met afwijkende bedrijfsvoering en vergaderboeren.

De verscheidenheid in bedrijfstype in de steekproef is opmerkelijk gering. In het tweede gesprek is daarom gevraagd of de respondent ook collega's kende met een afwijkende bedrijfsvoering. De oogst was mager. Er werden geen bedrijven genoemd die geheel voldeden aan de gestelde selectiecriteria, vooral de criteria van hoofdberoepsbedrijf en bedrijfscontinuïteit. Ecologische of biologisch-dynamische landbouw komt niet noemenswaardig voor. Er was daarom op deze punten geen aanleiding om nieuwe respondenten te interviewen.

Er zitten vrij veel vergaderboeren (6) in het bestand, met bestuurlijke functies bij onder meer de NCB, coöperaties (Campina, CHV, Rabo), waterschap, politieke partij (CDA).

d Relatienotabeleid

Er zijn vijf agrariërs met overeenkomst, zeven zonder overeenkomst in het bestand. Drie bedrijven hebben geen grond in een Relatienotagebied. In de praktijk bleken er meer boeren met grond in een Relatienotagebied te zijn dan wij hadden opgekregen.

e geografische ligging

Alle respondenten wonen aan de rand van de dorpen of in het buitengebied. Ze zijn goed verspreid over het blok en de drie onderscheiden landschapstypen (zie figuur 6).

f pacht/eigendom

Er zijn twee volledige pachtbedrijven. Daarnaast is er nog een bedrijf met grotendeels pachtgrond en een bedrijf met de helft eigendom, de helft pacht. Dit wijkt niet sterk af van de verhouding 78% eigendom en 22% pacht, die voor het gehele blok geldt.

4.1 De betekenis van natuur en landschap voor de respondenten

De tekst van de interviews is verdeeld in homogene passages. Deze passages zijn vervolgens voorzien van een of meer trefwoorden en een kenschets van de inhoud. De reacties op de achtergrondvragen zijn niet in passages ondergebracht. Van die vragen wordt wel gebruik gemaakt bij de analyse van de aspecten.

Eerst is nagegaan wat de respondenten zelf onder de termen natuur en landschap verstaan (beeldvorming). Landschap is voor veel respondenten iets dat uit meerdere elementen bestaat, vooral bossen, daarnaast "hout", weiden etc. Er is afwisseling van elementen in de ruimte en die ruimte is min of meer geordend en verzorgd. Sommigen wijzen verder op het niet-stedelijke, het landelijke en op verschillen tussen hoog en laag. De natuur hangt nauw samen met het landschap. De verschillen zijn lang niet altijd duidelijk, maar de natuur is "wat uit zichzelf groeit" in het landschap, het leven dat er in zit. Een aantal agrariërs kon de natuur specificeren in twee vormen: een "wilde" natuur (bos, niet-nuttige natuur, distels, zeldzame planten) en een "verzorgde" natuur (beplant weiland, een populierenbos, gras met herten, knotwilgen).

Meer structuur was er in de informatie over het omgaan met natuur en landschap. Onderstaande tabel geeft de frequentie aan van de trefwoorden die in de passages voorkomen. Er is een duidelijke volgorde. Dieren en erf worden weinig genoemd, perceelsranden en landschapselementen meer. Maar vooral gaat het in de verhalen van de boeren over omgaan met land. Niet alleen de frequentie maar ook de spreiding over de respondenten is van belang.

Tabel 2 Frequentie van trefwoorden bij "natuur en landschap".

Trefwoord	MBR8	MBR12	MBR22	MBR25	MBR26	MBR28	MBR2	MBR4
dieren	1	3	0	1	2	0	0	0
landschapsel.	11	4	22	9	6	13	2	4
perceelsrand	0	2	3	2	4	3	1	7
erf	5	4	11	0	1	1	2	1
land	11	18	22	11	10	13	22	16

Trefwoord	MBR6	MBRB	MBRC	MBRD	MBRF	MBRK	MBRM	TOT
dieren	0	1	2	9	10	1	3	33
landschapsel.	4	8	4	14	14	8	9	132
perceelsrand	0	6	3	5	2	2	6	46
erf	0	0	1	0	3	0	0	29
land	22	12	13	17	15	11	6	219

Over dieren wordt weinig gezegd. Meestal betreft het wild (fazant, ree, konijn, haas, patrijs). Twee respondenten praten over weidevogels, één respondent heeft wel eens een bunzing gezien. Vier respondenten zeggen er niets over te kunnen vertellen. Het erf is alleen in het proefonderzoek expliciet aan de orde gesteld. Daar is weinig op gereageerd. De meesten van hen praten over de beplanting als aankleding van het erf en de boerderij. Een respondent heeft het regelmatig over de hoogstamboomgaard naast zijn erf, die enerzijds zijn hobby is, anderzijds nauwelijks de kosten opbrengt; hij laat er maar jongvee onder lopen.

Bij perceelsranden zijn ook de opmerkingen over sloten en slootkanten gevoegd, hoewel deze nauwelijks stof tot doorpraten opleverden. De landschapselementen vormen een heterogene categorie in het Brabantse gebied. Slechts twee respondenten hebben er in de praktijk niet mee te maken. Beplanting komt voor op reservaat- en beheergrond, als populierenbos, langs bermen (vooral populieren, als voorpootrecht), incidentele beplanting langs perceelsranden. De boeren zijn zich bewust van de bermbeplanting. Bomen brengen weinig op. Als de boeren niet planten, doet de gemeente het en dat kan minder gunstig uitpakken (andere bomen die meer last veroorzaken, bijvoorbeeld eiken). Tenslotte het land. Daarover gaat het vaak en het is nodig dit onderwerp te specificeren. Zie onderstaande tabel.

Tabel 3 Frequentie van trefwoorden bij "land".

Trefwoord	MBR8	MBR12	MBR22	MBR25	MBR26	MBR28	MBR2	MBR4
sputen	1	1	3	6	6	4	0	1
bemesten	0	2	0	1	2	3	3	2
gebruik	7	13	5	4	2	7	16	12
bouwplan	0	0	7	2	0	3	3	3
verbeteren	3	1	11	0	1	0	2	0

Trefwoord	MBR6	MBRB	MBRC	MBRD	MBRF	MBRK	MBRM	TOT
sputen	4	2	1	1	2	3	0	35
bemesten	3	3	1	1	1	0	1	23
gebruik	15	8	11	10	11	9	3	133
bouwplan	3	0	0	2	3	1	1	28
verbeteren	0	0	0	5	0	0	0	23

Veel passages gaan over het gebruik van grond, d.w.z. maaien, beweiden, op orde brengen etc. De andere aspecten komen minder aan de orde en lopen in frequentie weinig uiteen. De meeste passages gaan nog over sputen. Daar is expliciet naar gevraagd. Bemesten van het land is niet iets waarover de respondenten spontaan beginnen. Wel in verband met het afsterven van bossen; dit verband wordt ontkend of gerelativeerd. Bossen zouden beter onderhouden moeten worden en een beetje bemesting kan ook geen kwaad.

4.2 Analyse per aspect

4.2.1 Dieren

Over dieren bestaat het volgende beeld:

- weet er niets over te zeggen, er is geen wild, de jagers weten het: 4x (mbr 22, 4, 26, m)
- noemt alleen wild: 8x (rest)
- naast wild ook weidevogels: 2x (mbr k, f)
- naast wild ook bunzing: 1x (mbr 6)

Wat betreft het feitelijk omgaan zijn slechts enkele boeren min of meer actief. Drie respondenten proberen bij maaïen er rekening mee te houden: door te stoppen, stokjes te zetten, er omheen maaïen of weggagen als je ze tenminste ziet (mbr 8, 12, f). Mbr f is drijver bij een jachtgezelschap, bij mbr 8 heeft de jagersvereniging een wildredder gemonteerd. Mbr 12 heeft er alleen mee te maken op zijn stukje reservaatgrond.

Eén respondent heeft sinds vijf jaar een frontmaaier; daarmee wordt doodmaaïen beter voorkomen (mbr c).

Hoewel de meeste boeren zeggen er feitelijk weinig mee te maken te hebben, hebben ze wel een mening over de toename of daling van het aantal dieren in hun omgeving (een achtergrondvraag). Volgens hen komt dat door het verdwijnen van de rogge en door meer maispercelen, door vroeg en kort te maaïen, door de jacht en het uitzetten van fazanten, het laten begroeien van bermen. Het gaat hier niet om standaardreacties: elke boer voert zijn eigen redenen aan. Er is een merkwaardige discrepantie tussen kennis en feitelijke betrokkenheid: men reageert in het algemeen als een toeschouwer, niet als betrokkene met een bepaalde verantwoordelijkheid.

Boer mbr f is het meest geïnteresseerd in weidevogels, vindt het een essentiële dimensie van het boer zijn. Toch is hij een moderne ondernemer die vroeg en altijd kort maaït. "Helaas" krijgen de kieviten bij hem geen kans op grasland, maar ze broeden nu volgens hem in de maispercelen. Hij heeft een vreselijke hekel aan doodmaaïen, maar "dank zij het korte en vroege maaïen" gebeurt het weinig. "Aardig is het om een hoog rendement te halen en tegelijk een vogel of een haasje te zien".

Conclusie:

Er zijn geen groepen te onderscheiden. Een beperkt aantal doet wat aan dieren, maar bij slechts één boer (mbr f) is sprake van een serieuze belangstelling voor dieren. Maar consequenties voor de bedrijfsopzet en bedrijfsvoering trekt hij niet. Men is in het algemeen zeker niet tegen dieren. Als het voor de bedrijfsvoering geen negatieve gevolgen heeft is er bereidheid mee te werken aan een oplossing, door bijvoorbeeld een gratis wildredder te gebruiken. Tussen kennis en subjectieve betrokkenheid zit

een merkwaardige discrepantie: dieren lijken hun zaak niet (meer) te zijn, ze spelen een geringe rol in de besluitvorming. "De vogels zijn vrij, we hebben er geen werk van" (mbr d).

4.2.2 Landschapselementen

Twee boeren (mbr c, k) hebben blijkens de gesprekken in de praktijk weinig te maken met landschapselementen. Wel doen ze enige algemene uitspraken, in de zin van dat ze niet tegen beplanting zijn als die geen hinder veroorzaakt. De rest was kort over het feitelijk omgaan met beplanting. Mbr 4 doet er veel aan, mbr 6 heeft pas bijgeplant op zijn beheergrond (met subsidie). Een aantal (mbr 8, 22, d) zegt nogal wat weggehaald te hebben. De rest houdt zich er weinig mee bezig.

Uit de aangevoerde redenen en meningen blijkt, dat de Noordbrabantse boeren de zorg voor de beplanting altijd relateren aan de agrarische produktie. Beide worden op zichzelf positief gewaardeerd. Het gaat om het combineren van beide zaken op het bedrijf. Grosso modo komen twee standpunten naar voren:

- 1 allebei kan nog wel
- 2 allebei kan niet meer.

De eerste groep bestaat uit mbr 6 en mbr 12. Deze agrariërs zeggen, dat je ze niet apart kan houden. Je komt de beplanting automatisch tegen. Opmerkelijk is de houding van mbr 6 tegenover de beheerovereenkomst. Hij heeft net een proefjaar achter de rug en heeft nu de overeenkomst opgezegd. Reden: waarom zou je geld krijgen voor iets dat je altijd al gedaan hebt en waaraan je geen hekel hebt? Hij vindt het niet mogen opruimen wel een nadeel, dat zou beter geregeld moeten worden, bijvoorbeeld elders bijplanten. Mbr 12 is minder principieel en ontvangt wel een vergoeding.

De tweede groep stelt zich op het standpunt dat de beplanting zich moet aanpassen aan de agrarische bedrijfsvoering. Beplanting mag niet ten koste gaan van het bedrijf. De agrarische produktie staat voorop; beplanting mag zolang die niet in de weg staat. De tweede groep heeft het sterkst een dualistische houding: een boom in het weiland is lastig en tegelijk mooi. Zodra veranderingen in de agrarische produktie noodzakelijk zijn, moet de beplanting wijken. Alle respondenten voelen zich betrokken bij de beplanting. De zorg ervoor wordt ingegeven vanuit het verleden: kaal zijn we niet gewend, ik heb het altijd mooi gevonden, het moet aangekleed zijn. Daarnaast is verzorging van de beplanting indirect gunstig voor de produktie, men voorkomt overlast. En het brengt in het geval van populieren nog iets op.

Conclusie:

Beplanting wordt positief gewaardeerd, maar wordt steeds afgewogen tegen een andere zaak die belangrijker wordt geacht en centraal staat in het

bestaan: de agrarische produktie. De combinatie kan in de bedrijfsopzet van twee boeren wel (mbr 6, mbr 12), bij de rest in beginsel niet. Mbr 6 heeft een aparte logica: het gaat hem niet om het geld of ideële motieven; het hoort gewoon bij de bedrijfsvoering. Sterker dan bij de eerste groep staat bij de rest "het bedrijf" voorop en is beplanting "iets erbij". De mensen zijn houtgezind, maar het onderhoud is niet rendabel meer. Beplanting is nog hooguit een "hobby" die bestaat uit het voorpootrecht van populieren langs de wegen, soms uit een beheerovereenkomst of de verzorging van incidentele beplanting (knotwilgen). Aan beplanting ziet men geen toekomstperspectief verbonden. Zorg voor de beplanting heeft zin vanuit het verleden en is in het heden meer en meer een relict geworden. Beplanting heeft geen hedendaagse functie op het bedrijf, behalve een negatieve ten opzichte van de produktiefunctie. Meer beplanting op het bestaande bedrijf kan in beginsel niet. De beplanting staat sterk onder druk. "Als het geld kost, is het niet vol te houden" (mbr 25).

De bomen in bermen worden vaak nog vrijwillig geplant, met de gemeente als stok achter de deur die het anders van ze overneemt, met mogelijk meer nadelige consequenties dan nu het geval is. De ene agrariër heeft er meer last van dan de ander. Het is iets uit het verleden: "Het is een prachtig laantje, mooi, recht materiaal; ze brachten vroeger wat op. Maar het kost nu geld, ze mogen niet hinderen" (mbr 22). "Nu kost het geld en toch staan er bomen. Omdat de mensen er nog voeling mee hebben" (mbr 25).

4.2.3 Perceelsranden

Door verbetering verdwenen ze vaak, door drainage, vergroting en samenvoegen. Een exact beeld van de situatie per agrariër was niet haalbaar. Wat betreft het omgaan probeert het overgrote deel de perceelsranden mee te nemen als grasland. Ze besteden er geen extra aandacht aan. De koeien zorgen er wel voor. Het beplanten van randen is niet acceptabel, want dat geeft last van wortels, houdt de zon tegen, bevordert verdroging, geeft onkruid. Er zijn geen boeren die bewust minder aandacht geven aan randen maar uit observatiegegevens en de gesprekken blijkt, dat de randen aan de beurt komen als het uitkomt in de bedrijfsvoering. Er moet tijd voor zijn. Er zijn drie boeren (mbr 4, d, c) die in beginsel een extra intensief beheer nastreven, door extra te maaien en zo nodig ook te spuiten. Belangrijk is, of beide onderscheiden groepen verschillende redenen hebben voor hun afwijkend omgaan.

	omgaan	redenen, meningen
groep 1		
mbr 4	intensief	arbeidsbesparing, is voor lange tijd weg. Er mag niets in bloei komen
mbr d	idem	is gunstig voor de produktie, is uiteindelijk minder onderhoud, tot het uiterste randje eraf
mbr c	idem	1x extra rond voorkomt chemisch onderhoud en je kan er verder geen rekening mee houden
groep 2		
(rest)	als gras	anders beheren geeft schade, is niet mooi, moet netjes en zuiver zijn, kost extra arbeid en tijd

Voor groep 1 geldt dat de perceelsrand preventief beheerd moet worden om "schade" (produktieverlies) te voorkomen. Voor groep 2 (de rest) geldt dat de perceelsrand niet te veel uit de pas mag lopen met het beheer van de rest van het perceel. De rand mag niet concurreren met het gras van het perceel zelf en het mag geen verwilderde boel worden. De koeien eten het wel op.

Conclusie:

Voor al mbr 4 en d zeggen een bewust intensief beheer van perceelsranden te voeren ten behoeve van optimale graslandproduktie en de zuiverheid van het gewas. Bij groep 2 zijn allerlei nuances in het beheer aanwezig die voor de onderzoeker moeilijk zijn te interpreteren zonder grondige kennis van de specifieke bedrijfsomstandigheden. Perceelsranden zijn in het algemeen geen probleem voor deze boeren en ze zien dit in het algemeen niet als een apart aspect binnen het perceelsbeheer als geheel. Mbr 6 verschilt naar omgaan en redenen niet essentieel van deze groep; wel doet hij het werk met de zeis.

4.2.4 Erf

Van zeven respondenten zijn passages aanwezig, waaruit een bepaalde aandacht voor het erf naar voren komt. Het gaat om het inplanten van bomen en struiken en het bijhouden ervan. Redenen zijn een hekel aan een kaal erf, het is nuttig als windkering en tegen inkijk. Aan de andere kant mag erfbeplanting geen gevaar opleveren voor de veiligheid. Bij zes respondenten werd een afwijkend erf genoteerd, bij de rest een min of meer traditionele bebouwing en inrichting.

Conclusie:

Kale erven komen zeer weinig voor. Bij enkelen ziet men een scheiding tussen bedrijfsgedeelte en woongedeelte, zowel visueel als mentaal: als twee aparte domeinen. Dat geldt het meest voor mbr 2, 8 en 22. De vrouw heeft hier een rol gespeeld. Bij niemand heeft het erf een belangrijke plaats ingenomen in het gesprek.

4.2.5 Land

Sputen

Er is geen standaardgebruik van bestrijdingsmiddelen. Het aantal respondenten dat los van de praktische omstandigheden een standaard-routine bij het spuiten heeft is te verwaarlozen. In de praktijk wordt spuiten veelal toegepast voor bestrijding van onkruid in mais (preventief, 1x per jaar bij ingezaaide percelen), bij grasland (meestal niet preventief maar als er veel kweek, "vetblad", emelten zijn) en bij het scheuren (lang niet altijd). Spuiten is geen doel op zich. Spuiten doet niemand voor zijn plezier, bovendien kost het geld. Het probleem is het onder de duim houden van onkruid en insecten. Dit probleem wordt door iedere boer op zijn eigen wijze opgelost door een combinatie van:

- afwisseling met mais
- incidenteel een volveldsbespuiting
- pleksgewijs
- intensief maaien.

Er zijn boeren die het belang van spuiten als middel benadrukken, anderen wijzen meer op de combinaties van mogelijkheden, weer anderen relativeren de betekenis van het spuiten. Dit alles heeft te maken met de productieomstandigheden, het bedrijfssysteem dat men heeft (bijvoorbeeld zomerstalvoeding zonder beweiding of naweiden) en de intensiviteit van het graslandgebruik. Bij mbr 28 speelt regulering een rol (waterwingebied). Spuiten is een middel dat toegepast wordt naar gelang onkruid een probleem is. Maar dit laatste blijft een persoonlijke inschatting. Het spuiten van een maisperceel is min of meer standaard; het wordt uitbesteed aan de loonwerker.

Conclusie:

Er zijn geen contrasterende groepen inzake spuiten. Niemand is principieel tegen spuiten. Bij een bepaald bedrijfssysteem en bedrijfsopzet hoort een combinatie van middelen waarvan spuiten er één is. Niemand doet het voor zijn plezier. Maar spuiten is efficiënt en effectief en daarom niet weg te denken: "Ik hou van netjes en moet mijn boterham verdienen, dus spuiten als het nodig is" (mbr k).

Een aantal respondenten (bijv. mbr c, 25, 26, k) zegt uit zichzelf weinig moeite met spuiten te hebben. Mbr 6 spuit nooit bij het scheuren, heel incidenteel tegen netels, en schoffelt zijn bieten. Hij heeft alleen een

rugspuit en daarmee doet hij ook zijn maisveld. Redenen: ik schoffel graag en op mijn bedrijf kan het nog zo.

Verbeteren

Uitgaande van de mate waarin verbetering van grond (door middel van drainage, egalisatie, vergroting, opruimen greppels, ontsluiting) op de bedrijven heeft plaatsgevonden, kunnen drie groepen onderscheiden worden:

	verbeteren	redenen en meningen
groep 1		
mbr 6	vrijwel niet	te klein (pacht)bedrijf, verbeteren is voor een groot bedrijf
mbr 12	idem	is niet nodig geweest, hebben al lage en hoge grond, we zijn tegen de voorlichting
groep 2		
mbr 25	matig	verkaveling is slecht, maar daarvoor is de ruilverkaveling
mbr 8	idem	idem, ik wacht nog even want het is kostbaar. Als het echt nodig is, dan wat platgooien
mbr c	idem	er hoeft niet veel aan te gebeuren, in de toekomst de ruilverkaveling
mbr 26	idem	is nodig geweest voor de machines van de loonwerker
mbr d	idem	is zo gegroeid, door ruilverkaveling meer
groep 3		
rest	intensief	alles is optimaal, dat hoort bij een goede bedrijfsvoering; voor de rest wachten we op de ruilverkaveling

Conclusie:

Groep 3 heeft de ruilverkaveling niet afgewacht voor verbetering, daar is alles op eigen initiatief geschikt gemaakt voor optimaal gebruik. Groep 2 heeft dezelfde instelling, maar is voorzichtiger geweest tot nu toe. Er zijn geen essentiële verschillen tussen deze twee groepen.

Groep 1 is anders, maar mbr 6 moet van mbr 12 onderscheiden worden. Mbr 6 is niet meegegaan met de rationalisatie van het grondgebruik, omdat hij dit niet bij zijn bedrijf vindt passen. Mbr 12 is een specifiek geval: het bedrijf is op het laatste moment door de zoon overgenomen die (nog) part-time werkt. Hij houdt die baan aan vanwege de sociale en financiële zekerheid, maar ambieert een full-time baan in de landbouw.

Bemesten

Op grond van de hoeveelheid kunstmest per ha is een indeling te maken in een groep die ongeveer 250 kg gebruikt (mbr 6, 22, 25), rond de 400 kg (mbr 12, d, 8, m, 4, 28, f, 26, c, b) en rond de 500 kg (mbr k, 2). Als deze indeling in verband wordt gebracht met redenen en meningen, dan verdwijnt grotendeels het onderscheid tussen de tweede en derde groep. Met kunstmest wordt weinig rationeel omgegaan, meer vanuit de instelling dat kunstmest nodig is als je veel gras wilt hebben: "je probeert het gewas in de hoogste stand te krijgen" (mbr c). In de praktijk moet de toegepaste hoeveelheid goed bevallen. Bovendien wordt kunstmest in combinatie met drijfmest gegeven. En drijfmest moet je in ieder geval kwijt. Stalmest vindt men goede mest, maar dit is meestal niet aan de orde op het eigen bedrijf.

De eerste groep heeft dezelfde instelling als de rest. Maar mbr 25 heeft geen melkvee meer, alleen jongvee, en "strooit zuinig". Mbr 22 heeft al erg veel varkensdrijfmest. Alleen mbr 6 valt weer op door een eigen redenering waarom hij weinig mest geeft: "ik heb voer genoeg" en, wat betreft de drijfmest, rijdt hij de mest liever in kleine beetjes tegelijk uit, want dat is beter voor de grond.

Conclusie:

De bemesting is geen onderscheidend gegeven bij de meeste boeren. Verschillen in kunstmest berusten op praktijkervaring hoe men veel produktie kan krijgen. Mbr 6 geeft de mest die past bij zijn afwijkende, relatief extensieve bedrijfsvoering; daarmee is hij ook goed voor de natuur, zegt hij. Mbr k en mbr 2 zijn exponenten van de groep die vindt dat het intensief moet gebeuren, dus met veel kunstmest.

Gebruik

Onder gebruik (maaïen, beweiden, periodiek scheuren) is tevens uiteenlopende achtergrondinformatie in beschouwing genomen zoals de maaidatum, aantal snedes, veedichtheid, hoeveelheid krachtvoer, frequentie van het scheuren. Daarnaast zijn er de verhalen van de boeren, die in passages zijn ondergebracht.

In eerste instantie is gekeken naar concrete gegevens van de bedrijfsvoering. De eerste maaidatum valt tussen eind april en 1 juni. Het aantal snedes loopt uiteen van 2 tot 6,5. De veedichtheid (melkvee per ha) van bijna 2 tot 5. De frequentie van scheuren van 2,5 tot 6,5 jaar. Krachtvoer van 1,2 tot 3 ton per koe. Een clustering van respondenten op basis van deze gegevens blijkt niet mogelijk: er is steeds een aanzienlijke

spreiding aanwezig voor alle onderscheiden kenmerken. Daarom is gekozen voor een globalere indeling waarbij de bedrijfsvoeringsgegevens zijn gecombineerd met de uitspraken in de interviews over het gebruik van de grond. We krijgen dan de volgende indeling:

groep 1	intensief gebruik; redenen en meningen
mbr c	het optimale eruit halen, met machines; gras in de hoogste staat brengen
mbr f	ik heb veel verplichtingen; het economische is onze opdracht
mbr b	we moeten gras hebben; mijn zoon wil nog meer kracht
mbr k	mijn perceel wordt intensief gebruikt; hij is te klein gezien de ligboxenstal die ik heb
mbr m	ik wil (straks) zoveel mogelijk opbrengst om uit de kosten te komen
mbr d	tot het randje eraf; geen onkruid
groep 2	"normaal" gebruik
mbr 4	het is hier slecht verkaveld, anders was het nog intensiever; op tijd maaien betekent kwaliteit en mooie natuur houden
mbr 8	we moeten economisch bezig zijn; geen onkruid
mbr 2	het moet intensief, anders gaan we failliet
mbr 22	het is geldelijk gunstig; gras is goed voer, zonder onkruid
mbr 26	ik moet makkelijker werken, je maakt te veel uren; je moet groeistilstand voorkomen
mbr 28	regelmatig inzaaien betekent goede kwaliteit gras; de ligging van de grond bepaalt verder het gebruik
groep 3	weinig intensief
mbr 6	oude grassoorten zijn beter, je krijgt meer melk; dit gras moet je eerder scheuren; scheuren en met de hand zaaien: doe ik beter dan de loonwerker en het scheelt ook geld; voederbieten is goed veevoer; ik maai laat om meer te krijgen; ik leef ervan en ben tevreden
mbr 12	door begrazen lijdt het gras het minst; bij mij ziet het geel van de paardebloemen; als je vroeg maait duurt het langer voordat je weer iets hebt
mbr 25	het is dure grond, moet dus wat opbrengen; een schone natuur is: geen netels in het gras

Conclusie:

Tussen groep 1 en groep 2 zijn weinig en graduele verschillen in argumentatie. Groep 1 lijkt wat meer nadruk te leggen op een groeifilosofie. Groep 2 denkt minder dynamisch en let meer op praktische omstandigheden. Beide groepen zijn gefixeerd op de opbrengstfunctie van de grond (kwaliteit gras). In groep 3 is opbrengstvermeerdering geen sturend perspectief. Mbr 25 is aan het afbouwen (heeft melkvee al weggedaan), mbr 12 heeft nog een part-time baan buiten de landbouw. Mbr 6 wil niet groeien, is zo tevreden.

Bouwplan

Alle boeren hebben melkvee, behalve sinds kort mbr 25. Er is een bedrijf waarop de veefokkerij centraal staat (mbr f). In totaal 11 boeren doen er iets bij, meestal een neventak (varkens, mestvee, kalveren) en de meesten hebben ook mais (niet voor de verkoop). De reden voor de relatief intensieve bedrijfsopzet ligt vaak bij de aanwezigheid van een (meewerkende) bedrijfsopvolger, soms een inwonend familielid. Mais wordt ook voor de mest verbouwd. Alleen mbr 6 onderscheidt zich door een halve ha voederbieten te verbouwen, omdat dat goed voer voor zijn koeien is en hij geen hekel heeft aan handwerk.

Conclusie:

De bedrijfsomstandigheden (kleine omvang) maken vaak een neventak nodig, vooral als er een meewerkende opvolger is. Alleen mbr 6 doet er iets bij, omdat hij dat plezierig en goed vindt (voederbieten).

4.3 De constructie van de typologie

Een empirische typologie is geen exacte en uitputtende afspiegeling van de gecompliceerde wijze waarop boeren omgaan met natuur en landschap. Bij een typologie gaat het om een weergave van de essentie van dit omgaan en de verschillende wijze waarop dit gebeurt.

1 Betekenis van de afzonderlijke aspecten

Onze typologie moet aan een aantal criteria voldoen. Zo moet deze gebaseerd zijn op aspecten van omgaan die voor de betrokken boeren niet inhoudsloos zijn, dat wil zeggen een zingevende betekenis hebben. Niet ieder aspect voldoet daar in gelijke mate aan.

Uit de voorgaande analyse komt een ontnuchterend beeld. Centraal staat het omgaan met land, vooral het agrarisch gebruik en de verbetering van land. Verder zijn perceelsranden en beplanting, ook de populieren, wezenlijke aspecten. Een marginale betekenis hebben dieren en het erf. De perceelsrand is overigens moeilijk in te schatten, wordt minder als een zelfstandig aspect gezien.

De respondenten zijn dus erg gefixeerd op omgaan met land, op het gebruik van cultuurgrond sec. Ondanks het feit, dat het gesprek het omgaan met natuur en landschap als onderwerp had en als zodanig nadrukkelijk de aandacht heeft gekregen. Als basis voor de typologie zijn dieren en erf van minder belang.

2 Indeling op grond van samenhang per aspect tussen omgaan, redenen en meningen

De analyse geeft een indeling van groepen op basis van dit criterium. Op lang niet alle aspecten laten de respondenten zich indelen in duidelijke groepen: vaak zijn er slechts graduele verschillen, eenlingen of enkele boeren versus de rest. De typologie moet berusten op essentiële verschillen. Tabel 4 geeft een overzicht per trefwoord van de respondenten die afwijken van de "modale" respondent.

Tabel 4 Overzicht van "afwijkende" respondenten.

Trefwoord	8	26	28	b	m	d	c	22	25	4	2	f	k	12	6
verbeteren			o	o	o			o		o	o	o	o	#	#
gebruik									#					#	#
sputten		o					o	o					o		#
bermsten											o		o		#
bouwplan															#
perceelsrand						o	o			o					
landschapselement														#	#
dieren												x			
erf	x							x			x				

x = afwijkend van gemiddelde

o = afwijkende groep

= idem

Uit deze tabel komt naar voren, dat één respondent (mbr 6) op de meeste punten afwijkt, op flinke afstand gevolgd door een grote groep die zich op enkele aspecten onderscheidt.

3 Typen agrariërs

Of de differentiaties in bovenstaande tabel ook uitmonden in typen, hangt af van het laatste criterium: de samenhang van aspecten onderling per

respondent. Respondenten zijn alleen een type, als zij een eigen karakteristiek patroon van omgaan, redenen en meningen hebben, dat zich herhaalt bij andere aspecten. Als hulpmiddel heb ik een overzicht van gecategoriseerde redenen per respondent gebruikt om een idee te krijgen van de motivering van handelen. De redenen betreffen alleen het topic "omgaan". Zie de tabel 5. Daarnaast zijn de meningen erg belangrijk.

Tabel 5 Redenen bij topic "omgaan".

Trefwoord	MBR8	MBR12	MBR22	MBR25	MBR26	MBR28	MBR2	MBR4
bedrijfsecon.	8	1	7	5	2	1	4	1
bedrijfstechn.	1	1	2	1	1	1	0	2
bedrijfsorg.	0	4	1	1	2	2	2	4
landbouwcomp.	0	0	0	1	0	0	4	0
geogr. situatie	0	0	0	0	0	1	0	0
bodemkwaliteit	1	0	2	1	0	0	0	0
aanbod produkt	0	0	0	0	0	0	0	0
kwaliteit produkt	0	2	2	1	0	1	1	1
arb. voldoening	0	0	0	0	0	0	0	0
liefde natuur	0	0	0	0	0	0	0	1
esth. visueel	0	1	3	0	0	0	1	1
gewoonte	0	0	2	0	0	0	0	1
erv. v. anderen	0	0	0	0	3	0	0	0
gezin	1	0	0	0	0	0	0	0
regulering	0	0	2	1	2	0	0	0
sociaal	0	1	1	0	0	0	1	0

Trefwoord	MBR6	MBRB	MBRC	MBRD	MBRF	MBRK	MBRM	TOT
bedrijfsecon.	2	3	1	4	2	2	0	43
bedrijfstechn.	2	2	1	1	4	0	0	19
bedrijfsor.	4	0	0	1	2	1	1	25
landbouwcomp.	0	0	0	0	1	0	0	6
geogr. situatie	2	0	0	0	0	1	0	4
bodemkwaliteit	0	0	0	2	0	0	0	6
aanbod produkt	2	1	0	0	0	0	0	3
kwaliteit produkt	3	1	0	0	0	0	0	12
arb. voldoening	3	0	0	0	0	0	0	3
liefde natuur	0	0	0	0	1	0	0	2
esth. visueel	2	2	0	0	0	1	0	11
gewoonte	3	0	0	1	0	0	1	8
erv. v. anderen	0	1	0	0	0	0	0	4
gezin	1	0	0	0	0	1	1	4
regulering	0	0	0	3	1	0	0	9
sociaal	0	0	0	0	0	0	0	3

De gegevens wijzen steeds in dezelfde richting. Volgens de tabel worden veel bedrijfseconomische redenen genoemd, gevolgd door bedrijfsorganisatorische en bedrijfstechnische redenen. Op grotere afstand komen de kwaliteit van het produkt (gras, vee), regulering (door de overheid), visueel-esthetische overwegingen (mooi, niet kaal, verzorgd etc), gewoonte.

In de tabel wordt zichtbaar waarmee de zingeving van het omgaan met natuur en landschap sterk samenhangt. Niet met liefde voor de natuur, arbeidsvoldoening en dergelijke, maar met het runnen van een bedrijf dat op optimale produktie van agrarische goederen is gericht. Natuur en landschap hebben een marginale, niet-zelfstandige betekenis: altijd en alleen in samenhang met agrarische produktie heeft natuur en landschap enige betekenis. En in de afwegingen en beslissingen inzake het omgaan met natuur en landschap staan het bedrijf, de bedrijfsvoering en het produkt centraal, niet de natuurlijke en visueel-ruimtelijke kwaliteiten van de omgeving.

Er bevinden zich in het bestand van de respondenten geen echte contrast-groepen, dat wil zeggen meerdere typen agrariërs die op veel aspecten essentieel van elkaar verschillen. Ook mbr 6, de agrariër met de meeste afwijkende aspecten, niet. Hij heeft een agrarisch-functioneel referentiekader. Evenmin als de anderen nemen natuur en landschap een zelfstandige plaats in zijn bestaan in; het omgaan ermee is echter minder marginaal in zijn bedrijfsopzet en bedrijfsvoering dan bij de anderen. Verder verschilt deze respondent van de anderen essentieel in de bedrijfsvoering en in zijn opvattingen daarover. Dat verschil berust gedeeltelijk op ongunstige omstandigheden (klein pachtbedrijf dat dicht bij het dorp is gelegen). Waar het echter om gaat is welke consequenties hij uit die omstandigheden trekt. Hij heeft een consistent maar afwijkend beeld van wat hij een wenselijke agrarische bestaanswijze vindt. Er is alle aanleiding hem op grond van zijn bedrijf als een apart type te beschouwen, omdat zijn bedrijf een ander omgaan met natuur en landschap impliceert. Deze respondent noemt zichzelf ten opzichte van de anderen "ouderwets". Hij lijkt op een type dat veel in de jaren zestig moet zijn voorgekomen, voordat de technische en economische rationalisatie van de landbouw in volle hevigheid losbarstte. De technisch-economische rationalisatie is mentaal grotendeels aan deze agrariër voorbijgegaan. Technisch is hij gedeeltelijk meegegaan: wel een trekker en melktank, geen moderne stal, alleen een rugsput etc.

De overige 14 respondenten vertonen in de agrarische produktie en het aspiratiebeeld daarvan onderlinge verschillen, maar die zijn inhoudelijk en in aantal minder groot; in redenen en meningen zijn de verschillen veelal gradueel. Alle respondenten zijn min of meer meegegroeid met de technische en economische ontwikkelingen in de agrarische sector. Deze groep zegt niet tegen beplanting te zijn, maar stelt dat je de bedrijfsomstandigheden wel moet kunnen verbeteren. In de huidige situatie is natuur en landschap op cultuurgrond niet haalbaar, want "anders was dit niet zo teruggelopen". De betekenis van natuur en landschap is residueel geworden, zonder zelfstandige functie en overgeleverd aan doelstellingen van agrarische produktie.

Samenvattend zijn er in het Noordbrabantse bestand twee typen boeren te onderscheiden, die ik zou willen noemen:

1 het ouderwetse of ambachtelijke type (mbr 6) en

2 het dynamische type (de rest).

Het laatste type is betrekkelijk heterogeen. Nadere analyse is nodig om te achterhalen of er sprake is van subtypen.

4.4 Beschrijving van de typen

Naar drie aspecten worden de typen beschreven, op basis van uitspraken.

TYPE 1 HET OUDERWETSE TYPE

Integratie/segregatie

Dit type wil graag aan de gang blijven op zijn grond. Er wordt niet primair in termen van optimalisatie van produktie gedacht. Weinig kunstmest wordt gebruikt, want "er is voer genoeg". Verspreidt zijn drijfmest niet in één keer, omdat hij beperkte opslagcapaciteit heeft en kleine hoeveelheden mest per keer beter voor de grond is. Hij maait laat om per snee meer gras te krijgen, maar "misschien is dat niet beter". Hij spuit alleen pleksgewijs: dat is nodig anders krijg je overwoekering. Gras is ook natuur. Oud gras is beter, maar oude grasmengsels zijn niet meer te krijgen. Bij nieuwe grasmengsels moet je de grond vaker scheuren. Hij schoffelt zijn halve ha voederbieten: dat kan nog op zijn bedrijf. Zijn filosofie komt op het volgende neer: als je een kleine boer bent gebleven, laat je een beetje aan de natuur over. Hij heeft alles gelaten zoals het is. Hij wil bezig zijn met zijn grond.

Waardering

Een oud boerderijtje past in een mooi landschap. En: "knotwilgen kosten veel werk, maar ik zie ze graag".

Omgaan met natuur en landschap

Doet veel aan onderhoud van de bomen, het is een beetje hobby. Dat ze niet opgeruimd mogen worden, is soms een nadeel.

TYPE 2 HET DYNAMISCHE TYPE

Integratie/segregatie

Het bedrijf is er voor het inkomen. Op dure grond moet je economisch produceren. Op percelen die niet kortbij liggen kan je misschien iets doen tegen een vergoeding en daarnaast is er het voorpootrecht. Als je een beetje ruimer in de grond komt te zitten, dan misschien meer perceelsrand voor de koeien. Allebei kan nu eenmaal niet. De bijdrage aan natuur en landschap is het telen van gezonde gewassen; daarom bederven we onze grond niet. In een landbouwgebied moet de natuur zich aanpassen, in een

natuurgebied de landbouw. Grote bomen geven schade, dus liever kleine. Braak geeft onkruid. Als de grondwaterstand omlaag gaat, past de natuur zich aan. Het niet-economische is voor de overheid. Kerstbomen kan je zetten, als ze voldoende opbrengen. Hout bijzetten waar het niemand schaadt, mag gerust.

Waardering

Bomen zijn mooi, maar in jullie tuin en niet op onze grond. De natuur is mooi, maar we moeten gras hebben. De beesten erin en op tijd maaien, dat is mooie natuur. Geen kaalslag hier, maar niets extra's planten en nooit zomaar. Netjes houden is onze opdracht en wilde natuur kan je niet verkopen. Het is hier landelijk met de koeien buiten, dat is ook landschap. In de natuur is geen interesse, want anders had je het niet gehaald. Natuur en landschap heb je niet hard nodig; het staat ook niet in de weg. De boer heeft het moeilijk en de vogels blijven toch.

Omgaan met natuur en landschap

Een populierenbos is verplicht, maar de grond is eigenlijk te duur. Een bos moet je goed onderhouden, anders wordt het een woud. Het moet er fatsoenlijk uitzien. Goed groeiend gras is fantastisch en zo krijg je landschap. Alles draineren is een bijdrage aan het tegengaan van verzuring van de grond. In de sloot strooi je niet, dat kost geld. Een sloot dempen en hout weghalen betekent minder onderhoud.

4.5 Variatie binnen de typen

Type 2 is een omvangrijke groep. Alle informatie over omgaan is daarom nog eens zorgvuldig bekeken op verschillen. De agrariërs blijken alles te plaatsen in het kader van de agrarische produktie en de voorwaarden die voor de produktie nodig zijn. Speciale aandacht is dan ook gegeven aan differentiële samenhangen tussen dit aspect en aspecten van natuur en landschap. Dergelijke verschillen in samenhang zijn niet overtuigend aanwezig. Het gaat steeds om nuances rond het thema, dat "het bedrijf" dominant is en natuur en landschap een residu zijn waarover pragmatisch maar vaak ook weinig bewust wordt gedacht. Een gezonde, autonome bedrijfsvoering is absolute voorwaarde; natuur en landschap dienen zich in dit streefbeeld te schikken. Is op het bedrijf aan deze basisvoorwaarde voldaan, dan is wellicht meer zorg voor natuur en landschap te overwegen. Op bestaande "dure" cultuurgrond is extra zorg niet mogelijk, op aanvullende grond misschien wel.

Een oppervlakkige inhoudsanalyse van de interviews gaf in het proefonderzoek aanleiding tot een vierdeling. Groepen werden onderscheiden die respectievelijk integrationisten, complementairen, segregationisten en isolationisten werden genoemd. Deze indeling kan op basis van de analyse in dit hoofdonderzoek niet staande worden gehouden. Er zijn veel individuele verschillen in de bedrijfsvoering. Dit hangt sterk

samen met de fysieke produktieomstandigheden waaronder men werkt. Daarnaast blijken de respondenten zich zodanig uit te spreken dat ze soms in de ene groep, dan in de andere groep zijn te plaatsen. Een vierdeling is te subtiel. Bedrijf en beplanting worden door allen beschouwd als afzonderlijke zaken; beide worden in beginsel positief gewaardeerd. Met het dualisme dat hierin ligt opgesloten, is te leven door de tweede altijd voor het eerste te laten wijken.

Terzijde: de twee respondenten uit het proefonderzoek die niet in het hoofdonderzoek zijn betrokken omdat ze het minst aan de selectiecriteria voldeden, werden in het proefonderzoek tot de "integrationisten" gerekend. De resterende respondent uit deze groep van integrationisten, mbr 6, is in het hoofdonderzoek een apart type geworden. Dit type kan niet echt integrationistisch worden genoemd. Van het tweede type onderscheidt mbr 12 zich nog het meest; hij komt ook het dichtst in de buurt van mbr 6. Door een part-time baan wordt financiële en sociale zekerheid verkregen. Dat maakt bij hem een aanpassing aan de produktiviteitseisen in de landbouw minder urgent.

4.6 Conclusie

In het Noordbrabantse gebied bestaan geen contrasterende typen. Verzorging en beheer(sing) van natuur en landschap op eigen grond, dat wil zeggen de grond waarover men zeggenschap heeft, geschieden vanuit een agrarisch-functioneel referentiekader. Cultuurgrond moet produktief en rendabel zijn. Verheffing uit "agrarisch geploeter" is een streven dat diep in het beroepsbeeld en de dagelijkse bedrijfsvoering doorwerkt. Dit referentiekader is sterk historisch bepaald. De instelling van de Brabantse boer met zijn intensieve bedrijf is vanuit het verleden goed te begrijpen. Met het eeuwenoude voorpootrecht heeft vrijwel niemand moeite, de huidige milieuproblemen samenhangend met overbemesting worden daarentegen voor het eigen bedrijf weinig serieus genomen.

Wel wordt een "ouderwets type" en een "dynamisch type" onderscheiden. Eerstgenoemd type wordt vertegenwoordigd door een agrariër met een klein pachtbedrijf, een vrij extensieve bedrijfsvoering zonder neven-activiteiten. Deze agrariër kent geen principieel andere betekenis toe aan natuur en landschap. In tegenstelling tot de anderen heeft hij echter de technisch-economische rationalisatie van de landbouw niet geaccepteerd op zijn eigen bedrijf. Zijn bedrijfsstijl kent meer marge voor de aanwezige kwaliteit van natuur en landschap. De verzorging van de beplanting krijgt in zijn bedrijfsorganisatie meer ruimte, hij geeft voorkeur aan een gefaseerd uitrijden van mest, schoffelt liever zijn voederbieten dan dat hij spuit. Hij heeft niet veel veranderd en is met het bestaande tevreden.

De overigen behoren tot een type dat de technisch-economische rationalisatie van de agrarische produktie wel op het eigen bedrijf heeft

doorgevoerd. Deze doorvoering heeft niet uniform en in dezelfde mate plaatsgevonden. Maar er is sprake van een dominante trend die op ieder bedrijf weinig marge voor de zorg voor natuur en landschap overlaat.

De betekenis van natuur en landschap in het dagelijks bestaan is gemarginaliseerd. Het zingevende perspectief ligt sterk bij de produktiefunctie. Uiteindelijk wenst men grond met natuur- en landschapskwaliteiten liever om te zetten, te ruilen of te verkopen voor een beter stuk. De produktie neemt alle aandacht in beslag. Mede daardoor zal de concrete vorm die de zorg voor natuur en landschap op het eigen bedrijf aanneemt, door "toevalsfactoren" en door gewoonte tot stand komen. Bijvoorbeeld door de aanwezigheid van een voerpootrecht, bestuursverantwoordelijkheden met een voorbeeldwerking (overleg over aanwijzing van Relatienotagebieden als vertegenwoordiger van de NCB, ruilverkavelingscommissie), persoonlijke contacten, ongunstige ligging van een stukje grond, familiebindingen. Deze incidentele achtergronden verhinderen een verdere typering van het dynamische type, althans op basis van de informatie uit dit blok over omgaan met natuur en landschap.

Dit hoofdstuk behandelt de reacties van agrariërs op de vraag of zij mogelijkheden zien om op het bedrijf een bijdrage te leveren aan een aantal maatschappelijke functies van het agrarische landschap. Er zijn vier functies onderscheiden:

- duurzame produktie van voedsel (produktiefunctie);
- instandhouden van bossen en natuurgebieden (natuurfunctie);
- recreatieruimte voor de stedelijke bevolking (recreatiefunctie);
- leefbare omgeving voor de regionale bevolking, inclusief de agrarische beroepsbevolking (streekfunctie).

Per functie wordt eerst nagegaan welke inhoud de respondenten zelf aan deze functies geven (beeldvorming). Vervolgens wordt vastgesteld of zij een bijdrage aan de functie willen en kunnen geven (willen en kunnen). De respondenten worden in een willen-kunnen schema geplaatst als hulpmiddel voor een indeling in groepen. De analyse per functie wordt steeds afgesloten met een conclusie.

De gevonden indelingen per functie worden vervolgens naast elkaar gelegd en onderling vergeleken naar overeenkomsten en verschillen. Deze analyse levert een indeling van boeren op, die aangeeft welke bereidheid er is om het bedrijf aan te passen in de richting van de vier onderscheiden maatschappelijke functies van het agrarische landschap.

5.1 Duurzame produktie (aanpassen van de produktiefunctie)

Er is gebruik gemaakt van de reacties op vraag 6 ("Ziet u mogelijkheden om op uw bedrijf de zorg voor natuur en landschap te vergroten?") en vraag 15 (over biologische produkten; scharrelnprodukten). Op grond van de reacties op beide vragen en het doorvragen is bekeken aan welke aanpassing van de huidige agrarische produktie op het bedrijf men denkt en hoe bespreekbaar en inpasbaar die aanpassing is. Aan biologische en scharrelnprodukten wordt later ook nog afzonderlijk aandacht besteed.

Beeldvorming

Iets meer dan de helft (8 respondenten) heeft zelf weinig ideeën over mogelijke aanpassingen van hun produktie. De rest noemt spontaan de volgende mogelijkheden:

- extensiveren: minder mest, stalmest, minder spuiten;
- een gevarieerder bouwplan: meer granen, produktiebos;
- bijplanten op randen en eventueel minder land bewerken, maar de produktie verder intensief houden;
- minder vee houden en het land minder intensief bewerken, eventueel met een paard.

De Noordbrabantse respondenten denken niet meteen aan aanpassing van hun produktie, maar vragen zich eerst af wat er schort aan de huidige wijze van produceren. Een meerderheid is van mening dat er op zichzelf weinig of geen aanleiding is om te veranderen. Omdat zij niet erg geïnteresseerd zijn in aanpassing, kunnen zij zich weinig of niets voorstellen bij de vorm die de aanpassing kan krijgen die dan beter zou moeten zijn dan de huidige produktiewijze. "Ik dacht dat wij dat hier optimaal deden, ook wat de natuur betreft. Ik ga proberen hier met deze koeien de kost te verdienen. Wat al moeilijk is. Dat is mijn instelling" (mbr f). Aanpassing kan soms wel, maar dan als een verbetering er niet inzit. Bijvoorbeeld als er een slecht stuk grond bij het bedrijf hoort (mbr 2). Men is bereid na te denken over aanpassing. Voortdurend echter worden aanpassingen vergeleken met de gangbare landbouw, meestal in het nadeel van de aanpassingen: "Als het op een alternatieve manier net zo goed en handig gaat zou ik het wel doen. Ik zou het niet beter vinden. Nu gaat het goed. Ik zou bang zijn, dat het weer een verwaarloosde boel wordt" (mbr m). Het image van de boer speelt een rol: "We kunnen niet als vroeger met een petje op en met een zakdoek om de hals; dat gaat niet, daar is niet over te praten, dat doen we niet" (mbr f). Er wordt aan het verleden gedacht: "Dat was zo arm allemaal. En dat is allemaal hetzelfde als jullie willen. Het is een achteruitgang" (mbr 28).

Praktische en financiële argumenten moeten de voordelen van de huidige produktie onderbouwen. Er wordt gewezen op de consequenties van de huidige bedrijfsopzet die aanpassing moeilijk maakt: "Al zou ik het willen, het levert niet genoeg op. We hebben een intensief bedrijf. We hebben stalvoeding, we moeten het gras altijd halen. En dan moet je ook heel goed gras hebben, er mogen geen molshopen in zitten anders kan je het niet maaien" (mbr d). En de achteruitgang in inkomen: "Nee, ik word er niet beter van, dat is ten enenmale onmogelijk" (mbr 22). Regelmatig wordt ook het mestprobleem genoemd. Dat is nu nog geen probleem, maar dat wordt het wel als men de produktie zou aanpassen. Niet in de winter uitrijden, bijvoorbeeld. Het oplossen van dit probleem zou een dure zaak worden, bijvoorbeeld een voorziening voor mestopslag. Het is frappant, dat in de ogen van de Noordbrabantse boeren de aanpassing van de produktie een mestprobleem oproept! Dit komt, omdat de boeren toch een intensieve produktie willen houden, waarbij een extensiever gebruik van de cultuurgrond gecompenseerd wordt door bijvoorbeeld extra krachtvoer of ruwvoer. Hoge produktie lijkt in veel gevallen een vaste en zeer vanzelfsprekende norm. Er moet erg veel (geld) tegenover staan, wil men van dit idee afstand doen.

Willen en kunnen

De vragen geven aanleiding tot veel commentaar, maar monden zelden uit in een onvoorwaardelijk ja of nee tegen mogelijke aanpassingen. Aanpassing is voor een aantal boeren bespreekbaar, maar tegelijk is het geen kansrijk perspectief. Het zit er niet in, gezien het huidige bedrijf en

men denkt niet terug te kunnen. Iemand die relatief gunstig over aanpassing denkt maar zich de kloof met de praktijk realiseert, is mbr 8: "Ik zou liever hebben dat ik zoveel grond had dat ik 1 koe per ha had. Voor mezelf zou ik best een extensief bedrijf willen hebben, zodat je niet op de kleintjes hoeft te letten. Nu moet je er vanaf halen wat er inzit. Maar het is nu zo opgevoerd en je kunt niet meer terug".

Risico's, lage prijzen van andere gewassen, opvolger, regulering, quotering. Het gaat om vele argumenten en meningen, die vooral het "niet kunnen" benadrukken. De vraag of men zou willen lijkt voor velen nauwelijks relevant. Het terugdraaien van de produktie lijkt een gepasseerd station dat bij voorbaat tot mislukken gedoemd is.

Er is één agrariër die afwijkt van de rest: mbr 25 heeft ook bedenkingen tegen aanpassingen, maar bij hem is het een zaak van niet willen. Terwijl hij juist in de situatie verkeert om deze aanpassingen te realiseren op zijn bedrijf. "Als ik het zou willen, zou ik het wel kunnen. Ik haal niet van elke ha het onderste uit de kan. Omdat ik dat kan: ik heb niet die financiële verplichtingen. Dan geeft het voor mij niet als het wat minder opbrengt". Hij kan wel terug maar wil niet terug: "ik zie dat niet. Ik vind dat in de tijd dat ik hier boer, dat het een stuk beter is dan 20 - 30 jaar geleden. Er staan nog veel bomen op mijn bedrijf. Ik ben nu zo'n beetje uitgewerkt. Wat ik heb bereikt heb ik gekund door ruilen en door opruimen van dingen die iets in de weg staan. Doorns, aanplant, dat is weg, gelukkig". Hij is de enige waarbij het niet-willen belangrijker is dan het niet-kunnen.

De rest van de respondenten meent niet te kunnen. Maar echt onmogelijk is aanpassing ook niet. Als dit de kans op een bestaan in de landbouw maar vergroot en geen grote financiële achteruitgang ten opzichte van de huidige praktijk betekent. Mbr 2 zegt: "Als het economisch wel kan, ja dan wel, want je hebt minder werk en je verdient hetzelfde". Bij mbr 12 is dit ook duidelijk: "Als je er een kostwinning mee kunt halen, zou ik zeggen: ja. Want we moeten er tot nu toe bij werken voor het inkomen. We kunnen nu niet meer produceren, maar we boeren liever 100%. Het land kan het gemakkelijk hebben" (mbr 12 heeft een part-time baan voor een aanvullend inkomen en voor sociale zekerheid). Mbr k verwoordt dit aldus: "Het hoeft voor mij niet altijd maar groot en meer. Het mag van mij wel langzaam anders, maar je moet wel een boterham hebben. De bewerking hoeft niet zo intensief te zijn. Ik zou dat met een paard kunnen in plaats van een trekker".

Deze opstelling van de boeren maakt elke indeling tot een enigszins kunstmatige. Er kan veel niet meer, er mag veel niet meer. Een flink aantal heeft geen problemen met de gangbare intensieve produktie. Allen, uitgezonderd mbr 6, hebben de specialisatie en de intensivering van de produktie gevolgd, als een meestal onvermijdelijk feit en een noodzaak om te blijven bestaan. Sommigen hebben meer moeite met de huidige produktiewijze dan anderen. Mbr b: "Wat de laatste 10 jaar gebeurd is,

hoe dat duwt. 10, 15 jaar geleden had ik nog een klein tractortje, koetjes kom maar en ze gingen gelijk aan de kant staan. Nu zijn ze niet meer te leiden, ze zijn haast wild. We hebben een geweldige hoop koeien en een slechtere kostwinning. Je moet mee of je wilt of niet, zo is het toch? Ik heb zomerstalvoeding. De ligboxenstal is minder werk. Maar die stal moest gefinancierd worden en dat moet er uit komen. Voldouwen dus. De koeien mogen wel eventjes buiten lopen. Op een speeltuintje, zo noem ik het". Leuk is het niet meer: "De grond heb ik zo'n beetje bij elkaar en daar heb ik de stal gezet. Ik zeg tegen de vrouw, over een jaar of drie zoekt hij (opvolger) wel een vriendinnetje. Dan zet ik voor hem een huiske en dan beginnen we weer in het net. Ik vind niets zo mooi als een paard met een veulen erbij, een zeug met 12 biggen en 20 kippen los in de wei. Ik vind het geweldig; dat de hennen aan het krabben zijn en de zeug aan het vroeten en een paard met een veulen met zijn staart omhoog" (mbr b).

Voor het volgende schema is vooral gelet op de mate waarin men achter de huidige intensieve produktie staat of daar problemen mee heeft.

		willen	
		ja	nee
kunnen	ja	-	mbr 25
	nee	mbr 12, 4, 6, 8, k, b, 2	mbr 22, 26 28, c, d, f, m

Bij dit schema moet de kanttekening worden gemaakt dat mbr 2 en 4 niet primair de hoogte van de totale produktie op het bedrijf willen verminderen, maar meer variatie in de bedrijfsvoering en vermindering van de werkdruk wensen. Mbr 6, b en k denken positief over extensivering en mbr 8 denkt aan allebei. Alle zeven willen er uitdrukkelijk niet slechter van worden, dus net zoveel verdienen als nu. En ze zien het niet snel gebeuren. De rest ervaart aanpassing vaak als een zekere achteruitgang. Zij wensen in het algemeen de intensiteit van de produktie te handhaven, maar willen deze produktie eventueel meer variëren door graan, mestvee of een bosperceel erbij te nemen. Goed en efficiënt boeren staat voorop en men mag er in ieder geval niet slechter van worden.

Er is ook nog gekeken naar de reacties op biologische produkten en scharrelnprodukten, vanuit het perspectief van een duurzame landbouw. Over biologische produkten is de helft zeer negatief, de rest is pragmatischer ingesteld, dat wil zeggen wijst dit niet bij voorbaat af. Er worden veel bezwaren genoemd en weinig voordelen. Slechts één boer (mbr k) noemt daarbij gezondheid als motief; niet de "gezondheid" van natuur of milieu, maar de gezondheid van mensen. Over scharrelnprodukten komen veel cynische reacties. Maar het komt zelden voor, dat ze bij

voorbaat worden afgewezen: men is afwachtend, durft vooral de risico's niet aan. Eén agrariër is echt tegen (mbr 28), niemand is enthousiast voor, 5 weten het (nog) niet, 9 wachten af.

Conclusie

Niemand laat blijken serieuze ideeën en plannen inzake aanpassing in de richting van duurzame landbouw te hebben. Niet zelden weet men niet hoe de produktie aangepast zou kunnen worden. De gangbare produktiewijzen vindt men in het algemeen niet zo slecht dat die moet veranderen. Het punt is dat de gangbare produktie het enige reële model is dat men voor zichzelf bereikbaar acht. Over aanpassing wordt verder nogal eens opgemerkt dat men dan minder optimaal met boeren en voor natuur en landschap bezig is dan nu. Aanpassing kan vele vormen aannemen. Extensivering is niet hetzelfde als scharrelprodukten en biologische produkten. De meer "alternatieve" aanpassingen gaan velen te ver. Vrijwel niemand sluit scharrelprodukten uit, hoewel men er niet in gelooft. Om boer te blijven moet je je aanpassen aan de ontwikkelingen. De ene boer is daarin flexibeler en "innovatiever" dan de ander. Maar het gaat ons inziens om graduele verschillen. Van uitgesproken voorkeuren in een afwijkende richting die men ook "haalbaar" acht, is niets te merken. En die voorkeuren hebben nauwelijks iets te maken met zorg voor natuur, milieu, landschap. Het gaat om geld, arbeidsvoldoening, opvolger en vele andere niet-natuur en landschapsmotieven. Die motieven kunnen bij de één leiden tot afwijzing, bij de ander tot een misschien ja.

Het bovenstaande maakt elke indeling in een willen en kunnen-schema tot een dubieuze. Binnen de eigen horizon ziet men geen serieus alternatief voor de huidige produktiewijzen in de grondgebonden landbouw. Vraagt men toch door en gaat het om concrete voorbeelden, dan is het - met uitzondering van mbr 25 - bij de Noordbrabantse boeren al snel een zaak van niet kunnen. Er wordt niets uitgesloten, maar er is veel (geld) nodig om ze over de streep te trekken. Het motievenonderzoek in hoofdstuk 6 (instrumentele typologie) kan een en ander ophelderen.

Legt men het accent op het willen meedenken over afwijkende produktie, dan zou ik op de volgende indeling uitkomen:

- groep 1: wil wel, kan wel (niemand)
- groep 2: kan wel, maar wil niet (mbr 25)
- groep 3: belangstelling voor extensivering van de produktie (mbr 8, k, b, 6, 12)
- groep 4a: sluit aanpassing niet principieel uit, is bespreekbaar maar is meestal tegen alternatieve produkten en heeft geen moeite met de huidige wijze van produceren (rest: mbr 2, 4, 22, 26, c, m)
- groep 4b: geen belangstelling voor duurzame produktie want kan niet en wil ook niet (mbr 28, d, f).

5.2 Instandhouden van bossen en natuurterreinen

Bij deze vraag is in eerste instantie gekeken of ook de beheerovereenkomst in Relatienotagebieden door de respondent ter sprake wordt gebracht. Beide onderwerpen worden echter door de respondenten zelden met elkaar in verband gebracht. Zo verklaarde mbr f geen mogelijkheden te zien, hoewel hij wel een beheerovereenkomst bleek te hebben voor een perceel dat in een toekomstig reservaatgebied (Dommel-gebied) gelegen is. Ook mbr 2 bleek een overeenkomst te hebben voor een groot stuk grond in een reservaatgebied, zonder daar op in te gaan bij deze vraag. Beheerovereenkomsten in het kader van het Relatienotabeleid hebben kennelijk een andere achtergrond. De informatie daarover analyseren we in hoofdstuk 8.1.

Beeldvorming

Welke vorm een bijdrage aan de instandhouding van bossen en natuurterreinen kan krijgen, is hieronder vermeld:

- 1 bijdrage aan onderhoud van beplanting (snoeien e.d.)
 - vrijwillig, eventueel zonder vergoeding (3x)
 - tegen betaling bosonderhoud (3x)
 - uitbesteden (inschrijven door boeren) (1x)
- 2 extensief agrarisch gebruik van bos en natuurterreinen (bemesten, vee injagen) (3x)
- 3 bos en beplanting (bijvoorbeeld houtwal) in eigen beheer houden; stuk natuurterrein, opslag bij eigen bedrijf voegen (bijvoorbeeld in het kader van de ruilverkaveling) (4x)
- 4 anderen overhalen om mee te werken, betrokken zijn bij de organisatie van het instandhouden, helpen regelen (1x).

Uit bovenstaande opsomming blijkt, dat het instandhouden van bossen en natuurterreinen voor de Noordbrabantse boer aantrekkelijker wordt als een zeker agrarisch medegebruik wordt toegestaan of het betrokken stuk bij het eigen bedrijf of in eigen beheer komt.

Willen en kunnen

Vergeleken met de aanpassing van de produktie op het bedrijf hebben de meesten een relatief duidelijk standpunt over de bijdrage aan instandhouding. Er zijn verrassend veel boeren die positief tegenover een bijdrage aan deze functie staan. Drie boeren willen het vrijwillig en zonder vergoeding doen. Zeven boeren staan er ook positief tegenover, maar stellen voorwaarden. Allen zien er wel iets in, maar om uiteenlopende redenen. Vijf boeren staan er onverschillig tegenover of vinden het geen boerenwerk. Van deze vijf is één boer problematisch: hij zegt te willen

meedoen om de verwildering van cultuurgrond in reservaatgebieden tegen te houden.

Slechts drie boeren zien geen problemen voor henzelf opdoemen wanneer ze een bijdrage zouden leveren. Dat het er nog niet van gekomen is ligt niet aan hen, maar aan anderen: de eigenaar moet toestemming geven, het hangt van de persoon af (vriend of vijand), de bedrijfsvoering mag niet in de knel komen. De overige 12 voeren allerlei praktische problemen aan die eerst opgelost moeten worden. Voor hen wordt het pas aantrekkelijk als daarin wordt voorzien en/of er betaald wordt.

Het willen-kunnen schema ziet er voor deze functie als volgt uit:

		willen	
		ja	nee
kunnen	ja	6, b, k	m, 28
	nee	2, 4, c, 8 22, 12	f, 26, d

(mbr 25 weet het niet)

groep 1: wil en kan bijdragen

Deze boeren zien een bijdrage als een nuttige zaak; ze vinden het leuk werk en ze menen de gewenste ervaring te hebben. De problemen liggen niet bij henzelf, maar bij de bereidheid van anderen zoals de grondeigenaar. Persoonlijke verhoudingen laten ze meespelen: je doet zoiets eerder voor een vriend dan voor een vijand (mbr b). De bijdrage mag geen nadelige gevolgen voor het bedrijf hebben (tijd, beheer van de cultuurgrond). Mbr 6 ziet er zelfs een positieve functie voor het bedrijf in: "Als het mag, wil ik wel. Ik gebruik het hout nog voor palen in de wei. Er was een knotploeg, maar die is er niet meer, er is geen interesse voor. Daar hoor je niets meer van".

groep 2: wil niet, kan in beginsel wel

Deze twee boeren zijn tegen. Onderhoud is voor een ander, bijvoorbeeld werklozen; je hebt er niet voor geleerd, de natuur is mooi genoeg (mbr m). Mbr 28 is verschrikkelijk tegen natuur, hij heeft er veel last van en zou meedoen om die overlast tegen te gaan. Beiden zeggen wel tijd te hebben (in de winter) en vergoeding te eisen, maar ze willen niet: "Koffiebonen, mais zetten, het maakt niets uit als je er maar de kost mee kunt verdienen. Als er iets goeds aan te verdienen is wel, dan zou ik het wel doen, maar niet op deze basis" (mbr 28).

groep 3: wil wel, kan niet

Deze groep van zes boeren heeft uiteenlopende redenen om mee te doen: geld ("de beloning is alles, de liefde gaat over bij armoede", aldus mbr 22), om de goede wil te tonen, omdat het meer afwisseling in het werk betekent, voor de "jongens" (opvolger). Eigenlijk is het geen boerenwerk, maar iets voor de arbeider of de boswachter, vinden ze: "Dan moet je, denk ik, de arbeider inschakelen. Op het moment dat de boer er niets aan kan winnen, hoeft het voor hem niet meer. Het ligt niet voor de hand. De boer is veel meer geneigd de grond in cultuur te brengen. Of voor de open haard verkopen of zo. Als het een financiële compensatie opbrengt en het is in de bedrijfsvoering in te passen, dan ja. Niet een natuurterrein onderhouden dat niets opbrengt" (mbr 8). Het motief kan ook zijn, dat het gunstig uitpakt voor de produktie op de eigen grond: "Je hebt er zelf ook voordeel van. Ik zie wel eens dat het een en al distel is die er onder staan. Als die op tijd gemaaid worden of gespoten, dat je zelf ook niet altijd zit met die onkruiden die het land inwaaien".

Deze groep ziet problemen bij het combineren van deze functie met een intensief bedrijf of met andere bezigheden. Men is bang voor de rentabiliteit van het bedrijf, wil dan ook economisch verlies beslist vermijden. Het liefst zou het bos of natuurterrein dan ook bij het bedrijf gevoegd moeten worden, in eigen beheer en eventueel met een verplichting erbij.

groep 4: wil niet en kan ook niet

Deze drie boeren hebben geen belangstelling (mbr d: "Ik ga liever wandelen") en vinden deze functie goed voor een ander. Ze menen het ook niet te kunnen, omdat de omgeving er niet geschikt voor is, omdat het de kostwinning in de weg zit, er werk genoeg is op het bedrijf, omdat je er alleen maar last van hebt.

Conclusie

Een groot aantal boeren is positief over deze functie, waarvan drie onvoorwaardelijk en zonder vergoeding en zes onder - soms aanzienlijke - voorwaarden. Vijf boeren zijn tegen, waarvan twee wel zouden kunnen maar niet willen en drie die niet willen en niet kunnen.

5.3 Recreatie

Beeldvorming

Er is weinig belangstelling voor recreatie. Drie onderwerpen komen ter sprake:

- kamperen op het bedrijf (tentjes, caravans, kampeerboerderij) 9x
- excursies, open dagen voor recreanten 4x
- wandelroutes door het gebied 7x

De laatste mogelijkheid is het onderwerp van een aparte vraag die alleen in het proefonderzoek is gesteld. De vraag was hoe men staat tegenover het uitzetten van een wandelroute over onder meer het terrein van de boer, tegen een aantrekkelijke vergoeding.

Willen en kunnen

Een ruime meerderheid (9x) wenst persoonlijk niet mee te werken aan een vergroting van de recreatiefunctie van het gebied. Hoewel men recreatie in het algemeen geen slechte zaak vindt, acht men zichzelf daarvoor niet geschikt. "Daar deugen wij niet voor", aldus mbr 22. "Het is een goede zaak, maar niet voor mij. Je moet ervan houden, een normale boer doet zoiets niet" (mbr m). Een geringe bereidheid is er ook met betrekking tot de wandelroute tegen vergoeding (2x) en om recreanten te ontvangen op open dagen of tijdens een excursie (3x). De overgrote meerderheid wenst geen tenten of caravans op erf of een stukje land. Slechts drie (mbr 6, 2, c) hebben er niet zoveel op tegen. Zij weren niet bij voorbaat een recreatiefunctie van het bedrijf, maar blijven zelf passief. Van deze drie denkt niemand aan een meer commerciële opzet of aan de aanleg van speciale voorzieningen.

Vrijwel altijd worden praktische bezwaren genoemd tegen een bijdrage op het eigen bedrijf. Voor slechts twee respondenten zijn deze bezwaren niet onoverkomelijk (mbr 4, m). Mbr 4 zegt dat recreatie op zijn bedrijf "als je er beter van wordt natuurlijk moet kunnen" maar dat recreatie nu eenmaal "geen hobby" van hem is. De helft acht recreatie niet te combineren met agrarische produktie op het bedrijf. De ongeschikte omgeving en de geringe behoefte van recreanten om naar dit gebied te komen worden in twee gevallen benadrukt, ook regels (bestemmingsplanvoorschriften) en concurrentie met de reguliere camping komen soms ter sprake. In deze gevallen wordt nog serieus ingegaan op recreatie; bij vijf respondenten ontbreekt dit zelfs. Recreatie is totaal niet nodig en niet interessant voor hen.

Conclusie

Uit de reacties komt naar voren, dat niemand ooit serieus heeft stilgestaan bij een bijdrage aan de recreatiefunctie van het gebied. Velen vinden recreatie een goede zaak; er is op zich weinig tegen. Maar niemand denkt zelf een actieve en duurzame bijdrage op het eigen bedrijf te leveren. In drie gevallen worden enkele tijdelijke tentjes als mogelijk beschouwd. Een commerciële exploitatie van deze functie op het eigen bedrijf met aparte voorzieningen wordt echter niet overwogen. Wel is er behoefte om meer begrip bij recreanten te kweken voor het moderne agrarische gezinsbedrijf. "Nu het boerenleven zo'n ontzettende vlucht heeft genomen hebben de mensen in een dorp of een stad geen idee meer over hoe een boerenbedrijf eruitziet. Die zijn er nooit meer binnen geweest. Die hebben een idee van er loopt een schaap rond en er lopen kippen los, en varkens. Daar houdt het zo'n beetje mee op" (mbr c).

Gezien deze bevindingen heeft het weinig zin een willen-kunnen schema op te stellen en op basis daarvan een indeling in groepen te maken. Recreatie is een onbelangrijk verschijnsel in het bestaan van de Noord-brabantse respondenten en heeft geen of marginale betekenis voor het bedrijf. De reacties op de recreatiefunctie van het gebied kunnen wel worden meegenomen bij de karakterisering van de typen.

5.4 Streek

De informatie is gebaseerd op de vraag welke mogelijkheden men ziet om in te spelen op de behoeften van de mensen in de streek. Het doorvragen heeft betrekking op de contacten in de streek en het economisch belang van de streek voor het bedrijf en omgekeerd.

Beeldvorming

Een bonte verzameling van informatie kwam uit het materiaal tevoorschijn. Na inventarisatie kwamen wij tot een indeling in drie soorten relaties tussen bedrijf en streek, waaruit perspectieven kunnen groeien voor een vergroting van de streekfunctie:

1 beheer van het landschap

- koeien lopen buiten, mest onderwerken, oogstwerkzaamheden op het land als hooien, maishakselen
- inpassen van bedrijfsgebouwen, boerenerven (beplanten, aangepast ontwerp)

2 economische streekfunctie van het bedrijf

- loonwerk
- verkoop aan huis
- stalling
- onderhoud machines
- verkoop stalmest
- verhuur grond

3 sociale activiteiten

- buren- en familiecontacten
- met collega's (studieclubs e.d.)
- voorlichting over bedrijf
- verenigingsleven, dorpspolitiek
- standsorganisaties, coöperaties (bestuurlijk).

De meeste onderwerpen worden slechts een enkele keer genoemd. Hieronder concentreren we ons op: beheer van het landschap, de economische streekfunctie, buren- en familiehelp, sociale streekfunctie.

Beheer van het landschap

Vrijwel iedere respondent komt vroeg of laat op het beheer van het landschap als bijdrage aan de streek. Men vermeldt dat men de koeien nog buiten laat lopen ("de mensen zien liever koeien dan varkens of kippen" aldus mbr 26 en mbr 12), dat men het land goed verzorgt (6x) en de drijfmest onderwerkt en de gebouwen aanpast en het erf inplant, dat mensen blijven stilstaan om naar het hooien of maishakselen te kijken. Ook degenen met zomerstalvoeding en ligboxen op kleine intensieve bedrijven vinden dit van belang. De aanleiding voor dit bedrijfssysteem, de slechte verkaveling, zouden ze graag zien veranderen. Ze denken daarbij aan de ruilverkaveling die wordt uitgevoerd. Buiten lopen bij huis is beter voor de beesten en leuk voor de bewoners. Velen voelen zich verantwoordelijk voor het netjes houden van het landschap. Men wil dat en men meent dit te kunnen. Mbr 12: "We hadden een loopstal kunnen bouwen en daardoor helemaal vol kunnen zitten met drijfmest. De burgers zijn goed af dat we dat niet gedaan hebben. Geen varkens en kippen en die stinken. We houden ons een beetje rustig. En vader zaait met de hand graszaad, dat zie je nergens meer. We hebben voor de burgers ook stalmest voor op het land. Dat is beter, maar veel te veel werk. Als het zou kunnen zou ik het wel willen".

De economische streekfunctie

Ruim de helft heeft hierover een duidelijke mening. Bijvoorbeeld met neveninkomsten heeft men vroeger ervaring gehad, zoals verkoop aan huis: "In Bostel kon het wel, dat hebben we ook een paar jaar gedaan. Dat is hier niet haalbaar. Er is veel concurrentie en de mensen hebben alles zelf.

Je moet echt niet denken dat het haalbaar is" (mbr 28). Verkoop aan huis komt weinig voor en men ziet er geen toekomstperspectief in. "We zijn het niet meer gewend, altijd iemand aan de deur", aldus mbr k.

Loonwerk komt bij sommige boeren voor, meestal als bijverdienste voor de toekomstige opvolger. Loonwerk is dan noodzaak, zorgt bij mbr 28 voor een derde van het inkomen. Deze boer ziet er geen kansrijk perspectief in: "Ze zeggen wel eens dat je veel meer uit je bedrijf kan halen. Maar dat is hier niet altijd haalbaar. Voor hem zit geen toekomst". Mbr 4 heeft naast het agrarische bedrijf een loonbedrijf opgebouwd, om zijn beide zonen een toekomst te kunnen bieden. Over dit loonbedrijf is hij zeer tevreden, maar hij ziet dit verder gescheiden van zijn agrarische activiteiten.

Opvallend weinig wordt gesproken over activiteiten die min of meer los van de produktie staan maar ernaast kunnen worden uitgeoefend, zoals de handel. Soms wordt de handel terloops genoemd, bijvoorbeeld als een alternatief dat men - voor de opvolger - geschikter acht dan biologische landbouw. Ook verhuur van grond wordt één maal genoemd. Mbr 12 zou de streekfunctie wel willen uitbreiden, maar kan dat niet: "Onze andere zoon heeft een melkslijterij. Aan hem kunnen we de melk best kwijt die we te veel hebben, maar dat mag niet. We kunnen wel de melk aan huis verkopen, maar dat gaat niet: het gaat om een paar liter".

Met de streek heeft het produktiebedrijf niets te maken zeggen meerdere boeren: "Wat we vroeger allemaal gedaan hebben, van allerhande wat. Dat heeft met de streek niet zoveel te maken, dat vind ik een algemene ontwikkeling" (mbr 8). "Het bedrijf betekent niet veel voor de streek, denk ik. Een boerderij levert tegenwoordig melk voor heel Europa, via de fabriek" (mbr 6). De bijdrage van de streek voor het bedrijf en omgekeerd is duidelijk minder geworden, onder meer door de vervanging van arbeid door machines. Maar ook omdat produkten voor de lokale markt niet aantrekkelijk meer zijn, bijvoorbeeld kerstbomen (mbr 22) en siergewassen (broer van mbr 26). Meerdere agrariërs zouden voor de produktie dan ook wel willen verhuizen (bijv. mbr 4, mbr 28, mbr 6, mbr 26), maar kunnen dit niet of willen dit niet vanwege bindingen met familie, gezin en de aantrekkelijke woonomgeving. Anderen wachten of hopen op boerderijverplaatsing door de ruilverkaveling (bijv. mbr c, mbr 26).

Er zijn slechts drie boeren die met het oog op de agrarische produktie-omstandigheden zeer tevreden zijn met de streek. Mbr f: "Petje af zoals het hier geregeld is. Het is bijzonder best. Alles is bij de hand". Ook mbr d is best tevreden: "Het bedrijf hier valt niet tegen. Er zijn veel boeren hier die opgehouden zijn, zodat er veel mogelijkheden zijn om voer aan te kopen. Ook de grond en het grondwater is goed. En we zitten overal kort bij". Mbr 12 is ook tevreden, hij heeft veel grond bij huis, zowel hoge als lage grond. Ruilverkaveling vinden mbr d en mbr f een algemeen belang en daarom stemmen ze voor. Mbr 12 stemt tegen omdat hij er niets bij wint.

Conclusie

Kijken we naar het willen en kunnen, dan is er niemand die de economische streekfunctie wil en kan uitbreiden. Slechts drie boeren (mbr 28, 6, 12) zijn niet echt tegen, maar zien geen mogelijkheden. De rest ziet het niet zitten. Neveninkomsten zijn een foute boel (2x). Drie boeren loven de produktieomstandigheden in hun streek voor hun eigen bedrijf.

Buren en familie

Enkelen noemen burenen- en familiecontacten die voor hen belangrijk zijn. Mbr m heeft als hobby kaartspelen en dat doet hij met de burenen. Bovendien hebben ze met vier andere boeren afspraken over machines. De burenhulp zie je weinig meer, en dat is jammer vinden ze. Buiten deze contacten is er geen relatie met de streek: "Behalve de burenen is de streek niet belangrijk. Het kan wel dat iemand de koeien in de wei mooi vindt". Voor mbr 12 is de familie zeer belangrijk voor het functioneren van het bedrijf. "Van ons thuis zaten we altijd in de handel, ik doe de boeken" (de moeder); "Ik koop het vee, vroeger ook de varkens" (vader). "We hebben een zoon, die is melkboer waar we de melk kwijt kunnen. Jan doet hier het werk nadat hij is thuisgekomen van de fabriek en zijn broer helpt soms. Mijn dochter is assistent-accountant en die houdt samen met mij de boekhouding bij. Een andere zoon kan alle motoren zelf repareren; hij heeft bijna het middenstandsdiploma. Kortom, we hebben alles in huis" (moeder). Als een van de weinigen werken ze ook nog samen met een buurman voor het gebruik van een machine.

Voor deze twee respondenten bestaat de streek voornamelijk uit gezins- en familierelaties. Anderen herinneren aan de vroegere burenhulp, nu vervangen door de betaalde bedrijfshulp. "Vroeger werkten ze met elkaar samen, maar dat is niet meer. Het oude is weg. Voor jongeren is dat anders dan voor ons. Dat moet je inzien, zeggen ze" (mbr 28).

Kijken we naar het willen en kunnen, dan zijn er slechts drie boeren die deze relaties op zichzelf waarderen (mbr 6, 12, m). Alleen mbr 6 ziet er enige toekomst in, dat wil zeggen als dienstverlening tegen vergoeding en niet als commerciële activiteit (land laten gebruiken als ponyweide, hooi binnenhalen van percelen die te klein zijn voor de loonwerker).

Sociale streekfunctie

Over deze functie is veel te vertellen. Er wordt opvallend weinig positieve betekenis toegekend aan contacten met dorpsbewoners en niet-agrariërs. Mbr 26 en mbr b zijn zeer verbitterd geraakt op grond van ervaringen uit het verleden (onteigening van grond, aanleg van een overstort, actie tegen de bouw van een nieuwe stal). Voor hen hoeft het niet meer: "Ik kan de streek geen plezier meer doen. Toen wel maar nu niet meer" (mbr b). Ook

anderen hebben overlast en proberen op hun beurt overlast en problemen te voorkomen door bijvoorbeeld de mest tijdig onder te werken. "We hebben wel last van ze maar we laten het niet merken" (mbr 2). Bij anderen komen dorpsbewoners wel langs voor een excursie. Dat gebeurt niet altijd van harte of op initiatief van de boer. "Ik doe het al tien jaar met dierendag, de kleuterschool. Dan mogen ze overal kijken, maar ze moeten bij elkaar blijven anders kun je het niet meer overzien.. Die kleine kinderen moet je constant in de gaten houden. Ze trekken hier een kraan open en draaien daar een schakelaar om" (mbr 8). Enkele andere boeren vertellen ook wel over bezoek van kinderen, een boer (mbr k) is voorzitter van de plaatselijke ponyclub. Een aantal boeren is "vergaderboer" (mbr 8, 4, k, c, f). Daar praten ze verder niet veel over in relatie tot de sociale functie van hun bedrijf.

Degene met positieve verwachtingen voor de toekomst is mbr 25, de agrariër die zijn melkvee heeft weggedaan. Van hem zijn geen nieuwe initiatieven meer te verwachten met betrekking tot de produktiekant van het bedrijf, hij is "zo'n beetje uitgewerkt". Hij houdt zijn land, maar gebruikt dat nu extensiever met jongvee en verhuurt veel maisland. Sinds kort stelt hij de sociale functie van het bedrijf voorop: om te wonen en om een actieve bijdrage te leveren aan het verenigingsleven en de dorpspolitiek. "Ik ben geïnteresseerd in zowat alles. Ik heb het liefst dat je met een clubje mensen kunt zijn en dat je gezellig samen iets kunt doen. Samen iets laten opgroeien. Nu praten we over een gilde, want die zijn gaan sluimeren. We willen die heroprichten. Ik heb een boom opgezet op mijn wei. Dat mag van mij en dan schieten met de kruisboog. Als ze komen schieten maai ik het gras even af. De dokter is voorzitter. Dat vind ik schoon".

Conclusie

Een aantal boeren is betrokken bij (kleine) diensten aan de streek, bijvoorbeeld stalrest (mbr 4, 12) en open dagen (mbr 8, f). Voor hun bedrijf heeft dit geen consequenties. Uitbreiding van de sociale streekfunctie wordt meer negatief dan positief beoordeeld. Mbr 25 heeft bewust zijn bedrijfsopzet aangepast aan zijn sociale activiteiten.

Over de streekfunctie in zijn geheel kan het volgende geconcludeerd worden. In de gesprekken gaan de respondenten vaak bij zichzelf na wat de streek voor hen betekent en heeft betekend. Die betekenis mondt meestal niet uit in een duidelijk oordeel over de mogelijkheden in de toekomst. Men zou het niet weten hoe die streekfunctie vergroot kan worden, maar van zichzelf vindt men in het algemeen dat men zich netjes gedraagt ("Ik pas tamelijk goed op", mbr k). Verreweg het meest wordt het beheer van het landschap genoemd als invulling van de streekfunctie. Drie boeren zijn geïnteresseerd in burenen- en familiecontacten, verder is de streek voor hen niet zo belangrijk (mbr 6, 12, m). Enkele anderen voelen voor uitbreiding maar dan vooral in het bestuurlijke vlak: de "vergader-

boeren" mbr 25, 4, 8, f, c. Over een grotere economische betekenis van de streekfunctie van het bedrijf bestaan geen "haalbare" ideeën, maar mbr 12, 6 en 28 hebben wel belangstelling. Het overgrote deel ziet voor zichzelf geen bijdrage aan de streekfunctie weggelegd.

5.5 Indeling in groepen

Voor een totaaloverzicht betrek ik nu de gevonden indelingen per functie op elkaar. Recreatie als criterium vervalt; deze functie heeft te weinig zinvolle betekenis voor de respondenten om een onderscheidende rol te kunnen spelen. De streekfunctie komt vooral tot uitdrukking in de verantwoordelijkheid die men voelt voor een "net" landschap. Omdat dit besef door vrijwel iedereen min of meer wordt gevoeld, heeft de streekfunctie verder maar geringe onderscheidende betekenis. De belangrijkste onderlinge verschillen liggen bij de bijdrage aan het instandhouden van bossen en natuurterreinen en aanpassing van de produktie in de richting van duurzame landbouw. Zie onderstaand overzicht:

Tabel 6 Willen en kunnen aanpassen.

	produktie	instandhouden	streek
+/+	-	6, b, k	m
-/+	25	m, 28	-
+/-	6, 8, k, b, 12	2, 4, c, 8, 22, 12	12, 6, 28
-/-	m, 2, 4, 22, 26 c, 28, d, f	f, 26, d	25, d, f, 8, k, b 26, 2, 4, c, 22

+/+ = wel willen, wel kunnen

-/+ = niet willen, wel kunnen

+/- = wel willen, niet kunnen

-/- = niet willen, niet kunnen

Dit schema is veelzeggend wat betreft de verhouding tussen willen en kunnen. Ook geeft het duidelijk aan welke rangorde in toekomstperspectief er in het Noordbrabantse gebied is ten aanzien van de vier functies.

Als we de respondenten onderling vergelijken, dan verschijnen er drie groepen die zich laten ordenen naar de mate waarin men ruimte open laat voor aanpassing van het bedrijf in de richting van de vier functies van het landschap.

De eerste groep bestaat uit zes agrariërs die hun bedrijf niet willen en niet

kunnen aanpassen. Zij zijn de "weigeraars". Zij houden vast aan de bestaande functie van hun bedrijf en die functie is: produktie. Produktie zoals die in de gangbare landbouw gebruikelijk is. Bij twee boeren is dat een intensieve produktie, op basis van optimale en efficiënte bedrijfsvoering (mbr d en mbr f). Bij de overige vier boeren is dat anders: hun bedrijven zijn niet echt modern, bij hen overheerst het *streefbeeld* van de gangbare landbouw dat aanpassing blokkeert (mbr m, 26, 28). Mbr m onderscheidt zich extra door zijn afkeer voor natuur en landschapswaarden en zijn hechte binding met de burenen in werk en vrije tijd (kaarten). Mbr 25 rekenen we ook tot deze groep. Hij houdt vast aan het beeld van de gangbare landbouw, terwijl hij in de praktijk juist extensiveert. Dat komt omdat hij vindt dat hij zo'n beetje is uitgewerkt; hij heeft geen zin meer om zich druk te maken. Zijn belangstelling is verschoven naar de sociale streekfunctie van zijn bedrijf (plaatselijke politiek en verenigingsleven), nu zijn zoon hem definitief niet opvolgt.

De *tweede* groep hecht ook sterk aan de moderne, intensieve landbouw maar ziet *aanvullende* ruimte voor de functie van het instandhouden van bossen en natuurterreinen. Dat heeft weinig met een nobele instelling ten aanzien van natuur en landschap te maken. Materiële motieven (vergoedingen, subsidies), de aanwezige bedrijfsopzet, een opvolger e.d. maken dat zij wel wat zien in deze functie. Zij zien een gat in de markt. Zij willen van twee walletjes eten. Ze zijn de "ondernemers" uit het bestand. Opvallend is, dat hun bereidheid nooit zonder voorwaarden is. Die voorwaarden zijn soms verreikend, wellicht te verreikend (zeer hoge vergoeding, reservaatgrond in eigen beheer, stuk bos erbij als gezorgd wordt voor hoge houtprijs). Dit kenmerkt de vier agrariërs in deze groep (mbr 2, 4, 22, c).

Tenslotte de *derde* groep, die uit vijf agrariërs bestaat (mbr 6, k, b, 8, 12). In de "natuur" bezig zijn en met beesten omgaan blijven ze belangrijk vinden. Ze staan positief tegenover een bijdrage aan het instandhouden van bossen en natuurterreinen, vrijwillig, zonder vergoeding, omdat het leuk werk is; als hobby, omdat ze ervaring hebben (mbr k, b, 6). Ze zijn ook geneigd hun huidige produktiefunctie aan te passen, niet extreem maar toch (mbr 6, k, 8). Ik zou ze "landbouwers" willen noemen, hoewel hun belangstelling primair uitgaat naar vee. De huidige ontwikkeling in de agrarische produktie gaat hen te hard. Maar toch volgen ze de ontwikkeling: ze kunnen niet anders. De streekfunctie is sociaal, niet commercieel: bestuursfuncties (mbr 8, k), familie (mbr 12), burenen (mbr 6). Mbr b heeft slechte ervaringen, hij kan niets meer doen voor de streek zegt hij (problemen met vergunningen, dorpsuitbreiding). Mbr 6 onderscheidt zich extra: wil de ontwikkeling in de gangbare landbouw niet volgen, kan überhaupt geen plannen maken zegt hij. Er kan niets meer en hij legt zich erbij neer. Er is geen toekomstperspectief, slechts de continuïteit van het heden.

5.6 Conclusies

5.6.1 Relatie met de typologie in eerste instantie

Uit de analyse van blok I (omgaan met natuur en landschap) kwamen twee typen agrariërs. Een dynamisch type dat dominant is en de ontwikkelingen in de landbouw heeft gevolgd, technisch-economische rationalisatie van de produktie wel volgt maar daar niet altijd achter hoeft te staan. En waarbij de betekenis van natuur en landschap op het bedrijf is gemarginaliseerd. Het andere type is ouderwets genoemd. Het model van de moderne intensieve landbouw wordt door dit type mentaal niet aanvaard. De betekenis van natuur en landschap is minder marginaal en meer onderdeel van de bedrijfsopzet en bedrijfsvoering.

De analyse van blok II (informatie over aanpassen) heeft een driedeling opgeleverd. De drie groepen kan men niet als typen beschouwen: er zijn geen scherpe tegenstellingen tussen de agrariërs in hun reacties op de functies en zeker niet in hun houding tegenover aanpassing van hun bedrijf. Polaire groepen ontbreken, grosso modo kan men zelfs spreken van een bepaalde volgorde in de mate waarin aanpassing bespreekbaar is.

De analyse heeft geleid tot een differentiatie binnen het dominante type, maar resulteert niet in subtypen. Het dominante type valt nu uiteen in drie groepen: weigeraars, ondernemers en landbouwers. Mbr 6, het ouderwetse type, heeft geen wezenlijk afwijkende reactie op de functies. Hij blijft zich onderscheiden door een andere omgang met natuur en landschap en een andere visie op de ontwikkeling van de landbouw. Maar hij wil niet een wezenlijk andere weg inslaan, is passief. Het fatalisme dat hem meer dan anderen kenmerkt als het om de toekomst gaat ("Ik kan geen plannen maken"), te zamen met de uitkomsten van blok I, maken hem tot een apart type.

5.6.2 Het perspectief van aanpassing van het bedrijf aan de maatschappelijke functies

De analyse van blok II (houding tegenover aanpassing aan de functies) geeft een onthullend beeld van de positie waarin de boeren zich menen te bevinden: boeren *kunnen* naar hun mening gewoon heel weinig (zie tabel 6 in par. 5.5). Dat geldt voor de streekfunctie en voor de produktiefunctie. Slechts bij het instandhouden van bossen en natuurterreinen zijn er enkelen voor wie het kunnen-aspect een minder grote rol speelt.

Ten dele heeft dit niet-kunnen te maken met de afwezigheid van duidelijke en reële vormen van aanpassing aan de onderscheiden maatschappelijke functies van het landschap. Er is geen duidelijke recreatiefunctie, er is

nauwelijks "alternatieve" of afwijkende landbouw. En van "de" streek-functie is men zich als zodanig niet erg bewust. Ten dele, want veel boeren hebben expliciet moeite met een aanpassing van hun bedrijf in afwijkende richting. Ze *willen* maar zeer gedeeltelijk, vaak slechts onder bepaalde voorwaarden.

De streekfunctie biedt in hun ogen het minste perspectief. Niet omdat ze zich echt gebonden voelen aan het bedrijf. Het is ook (zeker voor een deel van de boeren) het veranderde sociale en culturele klimaat van de dorpsamenleving, dat hen weerhoudt. Er zijn spanningen in het gebied, in Noord-Brabant is al jaren een proces van sociale desintegratie aan de gang (zie o.m. Kruis et al., 1987).

Het instandhouden van bossen en natuurterreinen spreekt velen (2/3 van de respondenten) wel aan, maar de helft van alle agrariërs stelt soms aanzienlijke en wellicht onoverkomelijke eisen en voorwaarden. Een minderheid (1/3 van de respondenten) ziet iets in aanpassing van de produktiefunctie van het bedrijf, waarbij het nog maar de vraag is hoever zij daarmee willen gaan. Menigeen geeft voorkeur aan vasthouden aan de bestaande functies van het bedrijf; biedt weinig ruimte voor aanpassing. Niets is absoluut onbespreekbaar, tenzij het om extreme onderwerpen gaat (biologische produkten zijn voor een aantal boeren nauwelijks bespreekbaar). Echt dogmatische boeren zijn er niet in Noord-Brabant, in alle opzichten flexibele boeren ook niet.

In voorgaande typologie is beschreven hoe de boeren denken over aanpassing van de bedrijfsvoering en bedrijfsopzet ten behoeve van de vier functies die we aan een waardevol landschap verbinden. In dit deel wordt nagegaan hoe aanvaarding van deze functies op het bedrijf bevorderd kan worden. Daartoe wordt eerst geanalyseerd welke motieven (in de betekenis van beweegredenen) een rol spelen bij de houding tegenover aanpassingen. Deze motieven kunnen uiteenlopen en tegenstrijdig zijn: vrijwel nooit is aanpassing slechts een "goede" of "slechte" zaak. Het gaat om een afwegingsproces, om een balans tussen voor- en nadelen. Daarbij maakt het veel uit welke concrete vorm de aanpassing kan krijgen op het bedrijf. De praktisch-rationele instelling van de respondenten maakte het in Noord-Brabant (en in de andere gebieden) moeilijk om de boeren in te delen in schema's van willen en kunnen. Het aantal boeren dat categorisch en eenduidig reageerde op de functies, was niet groot. En lang niet altijd was het afwegingsproces zo ver gevorderd dat de boeren zich konden uitspreken in termen van een duidelijk willen en/of kunnen. De indelingen zijn op basis van "best professional judgement" tot stand gekomen.

Het voorgaande maakt onderzoek naar motieven en vooral de samenhang van motieven belangrijk. Het geeft inzicht in de vraag op welke complexe gronden de boer zich al dan niet bereid verklaart zijn bedrijf aan te passen.

6.1 Algemene motivatie

Op basis van de bevindingen van het proefonderzoek en de ervaringen in de andere gebieden is een lijst van soorten motieven opgesteld. Voor Noord-Brabant ziet deze lijst er als volgt uit:

soort motief	door boeren gebruikte terminologie (voorbeelden)
1a economische motieven	brengt niet genoeg op, moet rendabel zijn, niet nog lager inkomen, (goede) boterham verdienen, economisch plaatje is nodig, financieel geen schade lopen
1b vergoeding	te lage vergoeding, compensatie
2 technische motieven	inpasbaar in het bedrijf, overlast, meer of minder werk, mestprobleem, bedrijf is niet geschikt, efficiënt werken
3 mentaal	niets voor mij, ben niet gewend, is geen boerenwerk, spreekt me niet aan, alles kan

4	esthetische motieven	verzorgd houden, geen verwaarloosd uiterlijk, geen onkruid
5	waarde van de natuur	liefde voor de natuur, geen interesse in elk grassprietje of muizepoortje
6	milieu	zure regen, overbemesting, gezondheid
7	vrijheid	zelf beslissen, privacy gaat weg, regels, beperking van bovenaf, eigen tempo kunnen bepalen, vrij man zijn
8	ondernemersrisico	veel risico, weinig vraag, het is maar even, onzekere afzet, vrije handel, onderhoud uitbesteden
9	arbeidsvoldoening	plezier in het werk, leuk als hobby, goede kwaliteit gras of melk, afwisseling, wil het perfect doen
10	sociaal	natuurliefhebber helpen, koeien buiten is leuk voor anderen, elkaar helpen, voor het algemeen belang, open dag om mensen voor te lichten, doe het voor opvolger, jeugd een kans geven

Toelichting:

De economische motieven verwijzen naar economische criteria die de boeren gebruiken in hun antwoorden op de vragen of en hoe zij hun bedrijf aanpassen. Die criteria kunnen bedrijfseconomisch zijn, bijvoorbeeld dat aanpassing niet rendabel, niet "economisch haalbaar" is. Of: niet veel zin in investeren hebben. Andere boeren praten niet in termen van rentabiliteit, maar hebben het over compensatie of een vergoeding die hoog genoeg is om "schade" te compenseren. Weer anderen praten in termen van een kostwinning, "een boterham kunnen verdienen", een redelijk inkomen kunnen halen. Of: het betaalt niet meer; net zo veel verdienen; er niet slechter van worden. In mindere mate worden economische motieven als een ideologie gebracht: "economisch is onze opdracht", aldus mbr f als hij het heeft over zijn omgaan met grond. Alle respondenten noemen economische motieven, bij vier boeren in veel sterkere mate dan andere motieven (mbr 2, 4, c, 22). Ongeveer de helft maakt onderscheid tussen bedrijfseconomische motieven en financiële motieven in de zin van vergoedingen.

De technische motieven worden genoemd in verband met problemen die zich voordoen als de bedrijfsvoering en de bedrijfsopzet wordt aangepast. Het gaat om de hoeveelheid arbeid op het bedrijf, maar ook om efficiënt kunnen werken. Bedrijfsstructurele redenen worden in dat verband genoemd: verouderde gebouwen, kavelligging, produktiesysteem (bijvoorbeeld opslag mest, zomerstalvoeding). Alle boeren noemen technische motieven, maar in samenhang met andere motieven.

Mentale motieven verwijzen naar de instelling van boeren. Bijvoorbeeld als iemand zegt dat hij niet voorop loopt, "behoudend" is of aanpassing

"niet nodig" vindt. "Daar deugen wij niet voor", wordt ook genoemd, bijvoorbeeld als het gaat over de recreatiefunctie (mbr 22). Het tegenovergestelde komt ook voor. Bijvoorbeeld dat een agrariër zich in het algemeen zeer flexibel wil opstellen: "Alles kan, maar in overleg" (mbr c). Ook een reactie als "Je moet er van houden" (mbr m) is hieronder geplaatst. En: "Ik geloof er niet in" in het geval van biologische produkten (mbr 4). De mentale instelling als motief speelt een rol bij ongeveer de helft van de respondenten.

Esthetische motieven worden ook vrij regelmatig genoemd, door ongeveer de helft van de respondenten. Men heeft het er dan over, dat men van netjes houdt (mbr 2). Het landschap moet niet kaal, maar wel "fatsoenlijk" zijn zonder onkruid (bijv. mbr 25). Dat kan ook betekenen dat men een hekel heeft aan veel bloemen in het gras en verwildering wil tegengaan (mbr 28).

De natuur als een waarde op zich speelt nauwelijks een rol. De meesten laten zich niet expliciet uit over de natuur als drijfveer voor het handelen. Als men het heeft over de natuur als motief, dan laat men blijken dit motief niet erg belangrijk te vinden: "De natuur: waar ben je mee bezig. Er zijn veel grotere problemen, zoals investeringen" (mbr b). Mbr 25 zegt dat de natuur voor hem geen doel is; en in een landbouwgebied moet de natuur zich aanpassen vindt hij.

Het milieu is evenmin een drijfveer. Het milieu als probleem speelt in het gebied niet, zo is de algemene mening: "Normaal zijn we, dacht ik, milieuvriendelijk", aldus mbr f. Een mestprobleem signaleert men wel in andere gebieden; in gebieden met intensieve veehouderij ("waar 5 000 varkens zijn op 1 ha grond") en daar moet men er iets aan doen. Sommigen zeggen wel dat de Meststoffenwet voor hen een probleem wordt. Er is mest over, maar die kan men nu nog goed kwijt.

Vrijheid wordt door ruim de helft regelmatig als motief genoemd. Meestal in verband met het zelf kunnen beslissen over omgaan met grond en de bedrijfsvoering. Je hebt minder te vertellen, je mag het gebruik niet meer zelf bepalen en er zal wel toezicht zijn; dat zijn consequenties die bijvoorbeeld mbr 12 ziet opdoemen als hij zijn bedrijf zou aanpassen. Veel boeren willen graag vrij man blijven, zeggen dat ze nog nooit voor iemand anders hebben gewerkt en liefst geen beperkingen van bovenaf willen. Maar als motief wordt de vrijheid op het bedrijf steeds gerelativeerd: niemand maakt er een hoofdmotief van. Als het geld oplevert, dan kan er eventueel een beperking bij: "Ik ben agrariër, dan moeten ze me geen beperkingen op komen leggen want ik bepaal zelf wel wat ik doe. Aan de andere kant zeg ik: dat is mijn doelstelling, ik wil die en die opbrengst hebben. Vanuit natuur en landschap willen ze een vergoeding geven, dan zeg ik o.k. Als het me niets kost wil ik wel iets doen voor natuur en landschap" (mbr 8). Er is zelfs een agrariër die het vrijheidsmotief bij zijn collega's niet begrijpt: "Ik vind dat eigenlijk gek dat ze geen overeenkomst afsluiten. Die hebben daar 10, 12 ha liggen en

doen er niets aan, niet maaien, spuiten, en die kunnen zomaar 10 000, 15 000 gulden meenemen per jaar. Die zeggen, ik blijf mijn eigen baas". Interviewer: "Wat zijn de motieven dat u het gedaan heeft?" Respondent: "Om geld natuurlijk. Wat zal ik zeggen, als ik maar meer geld beurt" (mbr 4).

Het ondernemersrisico als motief wordt door vier boeren vaker genoemd. De meesten beginnen er over als biologische produkten ter sprake komen. De mate waarin men bereid is risico's te nemen en men de markt een rol wil laten spelen, blijft vaak impliciet. De gangbare produktie is aantrekkelijk door regelingen en afspraken die zekerheid bieden: als je een bepaald melkquotum hebt, weet je precies waar je aan toe bent.

Arbeidsvoldoening als motief komt bij veel boeren ter sprake. Buiten werken is leuker dan in de fabriek, de koeien niet opgeven, met de trekker werken zijn argumenten die mbr 12 noemt. Mbr 8 verwijst er ook naar: "Tegenwoordig is het geen boeren meer, maar veehouden. Vroeger werkte je veel zelfstandiger, gebeurde alles op het bedrijf, nu zijn we gespecialiseerd". Met beesten omgaan, kort bij de natuur en onderhoud als hobby; zo vat mbr k dit motief samen. Een "gezond" produkt, bijvoorbeeld goed voer, een goede melkgift, wordt als motief genoemd om de huidige bedrijfsvoering niet te wijzigen; daar zit een stuk beroepstrots in, evenals in een moderne bedrijfsvoering en streven naar "topproduktie".

De sociale motieven vallen uiteen in twee categorieën: anderen van dienst zijn (bijvoorbeeld natuurliefhebbers; recreanten) en zorgen voor het gezin of de opvolger. De eerste categorie wordt door enkelen genoemd, maar andere motieven leiden er meestal toe dat dit motief niet in daden wordt omgezet. Het gezin en vooral de opvolger is een motief dat vaker wordt genoemd en - versterkt door andere motieven - wel leidt tot een bepaalde houding tegenover aanpassing. Bij vijf respondenten wordt het sociale motief herhaaldelijk genoemd.

Bovenstaande motieven kunnen bij de boeren een positieve of een negatieve betekenis krijgen: een motief kan naar voren worden gebracht als een "voordeel" of als een "nadeel" van aanpassing. Voor de ene boer kan een aanpassing van de huidige produktiefunctie in het verlengde liggen van zijn arbeidsvoldoening (bijvoorbeeld aanpassing van de produktie vindt hij gunstig omdat hij meer aandacht aan zijn dieren kan geven), voor de andere boer kan het omgekeerde het geval zijn: aanpassing is ongunstig want betekent een minder optimaal produkt dan hij wenselijk acht, bijvoorbeeld kwaliteitsverlies van het gras. De ene boer vindt een redelijke vergoeding aantrekkelijk, de andere heeft er (princiële) bezwaren tegen of vindt een vergoeding niet belangrijk vergeleken met de bedrijfseconomische opbrengsten uit de investeringen op het bedrijf (rendement). Steeds wordt hetzelfde soort motief gebruikt, maar elke boer heeft zijn eigen interpretatie van het belang en de richting ervan.

We hebben een overzicht gemaakt van de genoemde motieven per respondent en aangegeven of een motief wordt gezien als een voordeel van aanpassing (+) of als een nadeel van aanpassing (-). Soms zijn er tegenstrijdige uitspraken, vooral als het gaat om bedrijfstechnische en organisatorische motieven, dat wil zeggen de inpasbaarheid in de bedrijfsopzet. De ene functie kan beter inpasbaar zijn dan de andere in het bedrijf (bijvoorbeeld agrarische produktie of recreatie; zie de legenda). De bron voor dit overzicht bestaat uit alle redenen die zijn genoemd naar aanleiding van de vragen over duurzame produktie, instandhouden van bossen e.d., recreatie, streekfunctie, beheerovereenkomsten, biologische produkten. Algemene uitspraken uit de topic "anders" die eveneens naar een motief verwijzen, zijn ook meegenomen. "Incidentele" redenen, dat wil zeggen redenen die bij één onderwerp en dan niet regelmatig ter sprake worden gebracht, zijn niet opgenomen.

Uit dit overzicht blijkt in de eerste plaats de verschillende frequentie van de soorten motieven. Slechts een beperkt aantal motieven wordt consequent door iedereen genoemd. Economische motieven worden altijd wel genoemd, meestal als een mogelijk "voordeel" van aanpassing. Enkelensprekt een vergoeding als argument weinig aan, terwijl anderen aanpassing uit bedrijfseconomische motieven (het rendement van de onderneming) niet zien zitten. Een vergoeding kan bezwaren tegen verlaging van het rendement bij hen niet altijd wegnemen. Maar ook bedrijfstechnische en bedrijfsorganisatorische motieven (de inpasbaarheid in de bedrijfsopzet en bedrijfsvoering) komen altijd wel ter sprake. De inpasbaarheid is vaak problematisch. Daarnaast is de mentale instelling een mogelijke hindernis: een aanzienlijke minderheid staat onwennig tegenover een aanpassing van functies. Opvallend is dat esthetische motieven in het nadeel werken: men vindt aanpassing vergezeld gaan van een minder verzorgd landschap. Aanpassing betekent in de ogen van de boeren een vermindering van de vrijheid van handelen, maar het vrijheidsmotief wordt niet altijd genoemd. Uit het overzicht komt naar voren, dat aanpassing door sommigen wordt gezien als een vergroting van het ondernemersrisico. Aanpassing van het bedrijf wordt slechts door een enkeling gerelateerd aan de kwaliteit van natuur en milieu. Sociale motieven pleiten soms voor, soms tegen aanpassing. Verder blijkt dat bij een aantal boeren een aanpassing van het bedrijf kan aansluiten bij de arbeidsvoldoening in het boerenpak zoals zij dat zelf zien.

Uit dit overzicht wordt niet duidelijk welke specifieke invullingen van motieven men noemt als het gaat om aanpassing. Wel is aangegeven hoe belangrijk men de motieven vindt ten opzichte van elkaar. Vaak genoemde motieven hoeven geen groot gewicht in de schaal te leggen in de aanpassingsbereidheid van de betrokken boeren. Een enkel motief kan zo zwaar wegen, dat de rest van de genoemde motieven daar niet tegenop kan. Bij een aantal respondenten domineerde het economische motief zeer sterk.

Tabel 7 Motieven voor wel of niet aanpassen.

		codes voor de boerenbedrijven														
Soorten motieven		a		b		c1			c2		d					
		6	12	k	b	25	28	m	26	d	f	2	4	c	22	8
1a	economisch	-	+	+	+		+/-		-	-	-	++	++	++	++	+
b	vergoeding		+	+	-	+	+	+		-			+		+	+
2	technisch	-	+/-	-	-	-	-	-	-	+/-	-	-	-	-	+	+/-
3	mentaal						-	-	-		-			+/-	-	
4	esthetisch					-	-	-		-	-	-		-	+/-	
5	waarde natuur	+				-										
6	waarde milieu															
7	vrijheid	-	-			-	-		-	-					-	
8	ondernemersrisico				-					+/-				+		-
9	arbeidsvoldoening	+	+	+	+		+/-			-	-			+	+	+
10	sociaal	+		+							-			+		+

+ = positief motief

++ = motief domineert

- = negatief motief

+/- = soms positief, soms negatief motief

6.2 Bevindingen per groep

Eerst wordt beschreven welke motieven een rol spelen bij de eerder onderscheiden groepen boeren (de weigeraars, de ondernemers en de landbouwers) en op welke wijze. Aansluitend wordt geconcludeerd of de analyse van motieven aanleiding geeft om de groepen te hergroeperen.

Daarna wordt het voorgaande verder toegelicht per functie. De structuur van de motieven geeft aan waar de knelpunten voor aanpassing liggen. Onduidelijk is nog hoe de boeren bereikt kunnen worden. Dit aspect staat centraal in het hoofdstuk over de invloeden die de respondenten zelf ervaren: welke kanalen kunnen worden aangewend om ze over te halen hun bedrijf aan te passen.

Tenslotte wordt in een afsluitende paragraaf nog eens vastgesteld welke aanpassing kansrijk is bij de onderscheiden groepen en hoe men deze groepen het beste kan benaderen.

6.2.1 Motivatie van de groepen

De analyse van de reacties op de functies van het landschap leidde tot een indeling van het dominante type in drie groepen. We noemen ze de weigeraars, de ondernemers en de landbouwers (zie hoofdstuk 5.5). Deze drie groepen verbinden we met het overzicht van motieven. Dan ontstaat het volgende beeld:

Type 1 De niet-commerciële landbouwer (mbr 6)

Deze agrariër sprak zich positief uit over aanpassing van zijn bedrijf. Ik noem hem niet-commercieel, omdat materialistische motieven slechts een ondergeschikte rol spelen in zijn afweging van voor- en nadelen. Het overzicht van motieven wijst uit dat zijn bereidheid om aan te passen vooral berust op sociale motieven (anderen, bijvoorbeeld de natuurliefhebber en de burens van dienst zijn) en arbeidsvoldoening (het vee goed verzorgen, onderhoud is leuk en nuttig werk). Nadelen blijken van financiële aard te zijn (gemeenschapsgeld wordt gebruikt, zijn inkomen ziet hij nog verder dalen), bedrijfstechnisch (geen opslagcapaciteit voor de mest, weinig plaats voor recreatie op zijn bedrijf; daar tegenover staat dat hij het hout dat bij onderhoud vrij komt nog wel kan gebruiken). Hij staat gematigd positief tegenover nog verdere aanpassing van zijn bedrijf, maar ziet problemen op dat vlak opdoemen: nu rijdt hij zijn mest op beheergrond in meerdere keren uit en dat is beter dan in één keer tegelijk zoals dat bij een beheerovereenkomst (in verband met de controle) verplicht is. Verder noemt hij als bezwaar dat hij minder zeggenschap heeft over zijn cultuurgrond.

Samengevat: vooral uit overwegingen van sociale dienstbaarheid en arbeidsvoldoening wil hij wel meewerken aan aanpassing van zijn bedrijf, maar hij stelt zich passief op. Hij heeft al een kleinschalig en relatief extensief bedrijf, zegt hij. Hij is met het bestaande tevreden.

Type 2 Het dominante type

De drie groepen keren terug met een eigen combinatie van belangrijke motieven, waarbij één groep (de groep die van aanpassing niet wil weten) zo heterogeen naar motivering is dat zij opgesplitst kan worden in twee subgroepen.

Groep 1 De weigeraars

Deze groep van zes respondenten wil en kan het bedrijf niet aanpassen. Zij houden vast aan de bestaande produktie zoals die in de gangbare landbouw voorkomt. Dat is ook hun streefbeeld, dat op het ene bedrijf meer is gerealiseerd dan op het andere bedrijf. Naar motieven moeten ze echter opgedeeld worden, omdat de invulling en samenhang van motieven onderling uiteenloopt. Er zijn twee subgroepen:

- de principiële agrariërs (mbr d, f)

Zij doen onder de gegeven omstandigheden een bewuste keuze voor moderne, optimale produktie op een doelmatig bedrijf waarop het hygiënisch werken is. Vanwege die bewuste keuze en hun gerichtheid op de agrarische waarde van de omgeving, dat wil zeggen het opbrengstvermogen van cultuurgrond, noemen we ze principiële agrariërs. Mbr d en

mbr f hebben dit doel in hoge mate bereikt. Ze willen "iets heel goed doen" (mbr d), dat wil zeggen zo veel mogelijk produktie halen en "economisch werken" (mbr f) met behulp van een modern bedrijfssysteem. Hun systeem gericht op produktie achten zij niet geschikt voor aanpassing in de richting van de genoemde functies, voor meer zorg voor natuur en landschap. Er is geen ruimte voor andere functies van hun cultuurgrond: "We kunnen geen plantje laten staan" (mbr d). Behalve als het gaat om - zoals bij mbr f - het verleggen van nesten en een zware beheerovereenkomst voor een afgelegen perceel in het Dommeldal dat voor intensieve produktie toch niet geschikt is (reservaatgebied). Een perceel uit zijn familie dat hij liever wil verkopen. Of wanneer het gehele systeem wordt afgestemd op "milieuboeren" (zoon van mbr d).

Het landschap van vroeger willen ze niet terug, dat is armoede en "We bekijken het als landbouwer" (mbr f). Ze staan achter de technische hulpmiddelen die voor de produktie ter beschikking staan (moderne stal, drijfmest, chemische bestrijdingsmiddelen, veel kunstmest). Die zijn nodig. Ze hechten aan hun autonomie in de bedrijfsvoering. De overheid is er voor de boeren en niet andersom.

- de onverschilligen (mbr 25, 26, 28, m)

Deze subgroep heeft dezelfde negatieve instelling tegenover aanpassing als de vorige, maar reageert ad hoc en is enigszins gevoelig voor financieel voordeel (vergoedingen). Ze tonen zich niet geïnteresseerd in aanpassing. Daarom noem ik ze onverschillig. Ze reageren negatief, omdat aanpassing al snel "achteruitgang" is en praktische problemen oproept.

Mbr 25 vindt een vergoeding of compensatie op zichzelf wel aantrekkelijk, maar hij heeft er geen behoefte aan. Want hij wil in de landbouw niets nieuws beginnen: zijn belangstelling gaat niet meer uit naar de produktie op zijn bedrijf maar naar het verenigingsleven. Hij heeft het wel gezien. Hij zou zijn bedrijfsopzet moeten veranderen, het land zou slordiger worden (hij heeft een hekel aan netels en distels), de natuur interesseert hem niet, voor milieuproblemen (mest) komt best een oplossing. Hij wil geen museumstuk worden en zich door niemand laten controleren; eigen baas blijven en zijn eigen tempo houden.

Mbr 28 zit in een waterwingebied met toekomstige beheer- en reservaatgrond en ervaart daarvan alleen maar nadelen en beperkingen. Vrij zijn, de hele dag in de natuur en afwisseling in een landelijke omgeving; dat motiveert hem in het boeren. Ziet niets in aanpassingen, want dat is achteruitgang ("nog meer hout") en het zijn maar "een paar centen". Maar wil "voor een goede beloning" wel onderhoud doen om "verwildering" tegen te gaan.

Mbr m is onverschillig. Het zit er niet in en hij geeft er niets om, zegt hij. Bovendien, weinig koeien en een uitkering is geen boeren meer. Je moet ervan houden. Er zijn extra problemen als er aangepast moet worden. Met het geld dat je voor een beheerovereenkomst krijgt moet je

bijvoorbeeld extra voer kopen en waar moet dat dan weer vandaan komen? Het is gewoon niets, geen echt boeren.

Mbr 26 kan geen besluiten nemen. Hij is een jonge boer. Ziet niets in aanpassingen, maar is niet toegekomen aan zijn wens om het bedrijf te moderniseren (ligboxenstal). Hij wil in beginsel een modern en efficiënt bedrijf zoals hij dat op school heeft geleerd. Persoonlijke omstandigheden hebben dit tot nu toe verhinderd. Weet geen raad met het beheer van natuur en landschap.

Groep 2 De pragmatische ondernemers (mbr 8, 2, 4, c, 22)

Voor deze groep spelen economische criteria een zeer belangrijke rol. Het gaat hier om zakelijk, rationeel-economisch denkende boeren, voor wie een motief als vrijheid weinig zegt. Ze komen in gesprekken over als nuchter en redelijk, hebben een bredere oriëntatie en kennis. Voor- en nadelen worden op een rijtje gezet, hun oordeel is meestal weloverwogen. Niets is in beginsel onmogelijk, ze zijn minder principieel gericht op produktie dan de eerste groep; financieel gewin en extra inkomenszekerheid geven de doorslag om positief tegenover een bijdrage aan de functies te staan, met op de achtergrond een opvolger die hen motiveert te zoeken naar uitbreidingsmogelijkheden. Ze willen van twee walletjes eten: zoveel mogelijk subsidie krijgen, maar ook het land zodanig gebruiken dat een hoge opbrengst mogelijk is. Dit betekent dat aanpassing niet een economisch optimale produktie in de weg mag staan. De bedrijfsopzet mag daarom niet essentieel gewijzigd worden, want dat levert gelijk problemen op. Mbr c is overgeschakeld op groepshuisvesting van kalveren omdat hem dat meer oplevert, niet omdat deze huisvesting diervriendelijker zou zijn. Naast financieel voordeel zien zij ook voordeel voor anderen bij een aanpassing: koeien lopen buiten, inkomsten voor de opvolger, kansen voor de jeugd.

Samengevat: deze groep wil zoveel mogelijk verdienen en probeert te profiteren van subsidies en vergoedingen (mbr 2, 4), andere inkomsten (populierenbos rooien, hout verkopen, paar jaar gras en daarna de grond onder een beheerovereenkomst: mbr 22), de markt voor scharreelprodukten (mbr c). We noemen ze pragmatische ondernemers, want ze zijn flexibel in het "produkt" dat het bedrijf kan leveren, als het maar structureel een verbetering van het inkomen oplevert. Bij aanpassing hoort een economisch plaatje en dan is er over te praten (mbr 2, 8).

Groep 3 De pragmatische landbouwers (mbr 12, k, b)

In een aantal opzichten sympathiseren zij met de gedachte van aanpassing van hun bedrijf. Uit hun motieven komt naar voren, dat zij hiertoe neigen op grond van een combinatie van economische rationaliteit en arbeidsvoldoening. Ze willen er niet op achteruit gaan en dat betekent

soms een "dubbele" compensatie: voor de ingezette arbeid en de investeringen in het bedrijf. Wat bij hen opvalt is dat zij minder arbeidsvoldoening ervaren in de huidige gespecialiseerde landbouw en intensieve produktiemethoden. Ze willen vrijwillig en zonder vergoeding iets aan het beheer van natuur en landschap doen, voor zover er ruimte is in hun huidige bedrijfsvoering. Ook in sociaal opzicht zien zij voordelen (anderen mogen ook genieten van het landschap), mbr k is de enige die het gezondheidsmotief bij biologische produkten noemt. Gezonder voor de mens, door het milieu minder te belasten. Nadelen zijn de moeilijke inpasbaarheid en verder de onzekerheden van vraag en aanbod. Incidenteel worden ook andere nadelen genoemd.

Samengevat: er is uit oogpunt van arbeidsvoldoening sympathie voor aanpassing, maar ze houden de economische levensvatbaarheid van het bedrijf in het oog. Hun voorzichtige instelling tegenover onzekerheden (bedrijfseconomisch; de marktrisico's) en een opvolger heeft hen tot nu toe doen kiezen voor de veilige weg die de gangbare landbouw biedt. Voor mbr 12 is het motief van uitzicht op 100% boeren (hij heeft een part-time baan voor de inkomsten en sociale zekerheid) van belang.

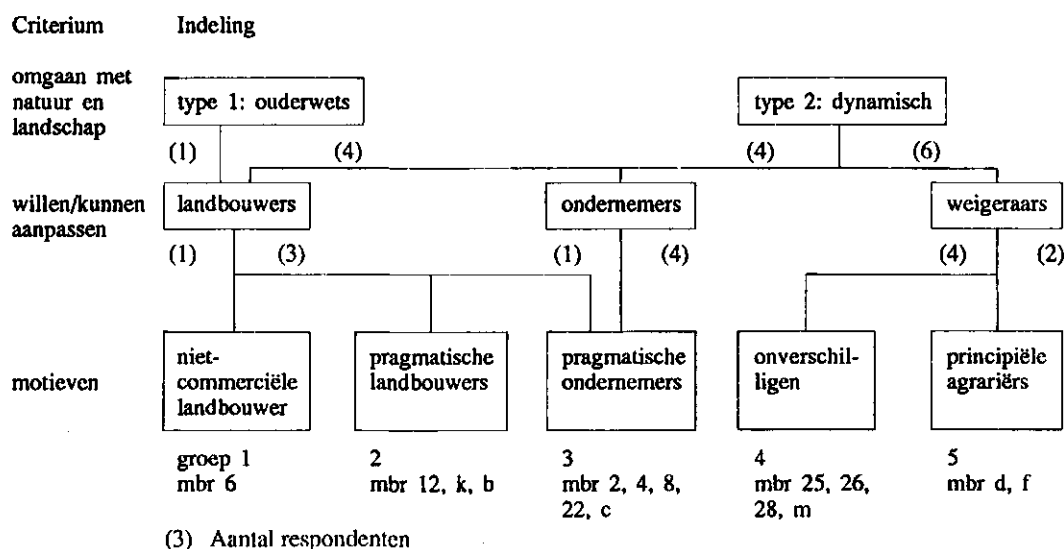
Samenvatting

De vraag of de agrariërs hun bedrijf willen en kunnen aanpassen in de richting van de vier onderscheiden functies van het landschap, heeft geleid tot handhaving van type 1 (de ouderwetse boer) en een splitsing van type 2 (het dynamische type) in drie groepen. Een groep van zes, die vasthoudt aan de bestaande bedrijfsopzet die is gericht op agrarische produktie alleen. Een groep van vijf, die het liefst van twee walletjes wil eten: zij willen aan een moderne en efficiënte bedrijfsvoering vasthouden, maar aanvaarden onder voorwaarden een bredere functie van hun bedrijf als dat economisch aantrekkelijk is. Zij stellen zich op als flexibele ondernemers: zij zien eventuele commerciële mogelijkheden in de functies. Ten slotte zijn er drie boeren die men de "landbouwers" kan noemen; zij zijn gevoelig voor de arbeidsvoldoening en betrekken dit aspect bij hun afweging naast het economische aspect.

De analyse van de motieven bij deze groepen leidt tot een beperkte herordening en verdere differentiatie. Aanleiding is een aantal dominante motieven dat in wisselende combinaties voorkomt: economische motieven en arbeidsvoldoening, daarnaast technische, mentale motieven en vrijheid. Deze herordening leidt tot de volgende indeling:

Type 1 blijft; hij wordt niet-commercieel genoemd omdat het materialistische aspect niet richtinggevend voor zijn houding is. De groep van weigeraars moet op grond van de motieven opgesplitst worden in een groep die principieel vasthoudt aan het model van de moderne, efficiënte en intensieve produktie. Verder een groep die op basis van praktische ervaringen en te verwachten problemen niet geïnteresseerd is in

aanpassing. Daarnaast de groep van de flexibele ondernemers die een materialistische instelling heeft: het economische aspect is het belangrijkste afwegingscriterium. Mbr 8 hadden we eerst bij de "landbouwers" ingedeeld, maar hij kan nu beter bij de groep van de zeer rationeel-economisch denkende boeren worden ingedeeld. Tenslotte de groep van de pragmatische landbouwers die de arbeidsvoldoening van een aangepaste landbouw zwaar laat wegen maar daarop pragmatisch-economisch reageert (zie figuur 4).

Figuur 4 Indeling in groepen.

6.2.2 De motieven per functie

Aanpassen productie

Per groep zijn de belangrijkste redenen:

- Groep 1 voordelen: anderen helpen om te genieten, het vee verzorgen
nadelen: zit al op het minimum met inkomen, minder vrij omgaan met de grond
- Groep 2 voordelen: vergoeding meegenomen, minder intensief
nadelen: in huidige bedrijfsopzet moeilijk te realiseren
- Groep 3 voordelen: mogelijk financieel beter worden
nadelen: voor gehele bedrijf technisch niet mogelijk, financieel plaatje is nodig
- Groep 4 voordelen: -
nadelen: landschap minder netjes, economisch niet gunstiger, is een achteruitgang in het boeren
- Groep 5 voordelen: -
nadelen: moet economisch en efficiënt kunnen werken

Conclusie: Economische en technische motieven worden het meest genoemd. De andere motieven veel minder.

Instandhouden van bossen, natuurterreinen

Per groep:

- Groep 1 voordelen: nuttig voor bedrijf (kan hout gebruiken), arbeidsvoldoening
nadelen: -
- Groep 2 voordelen: levert wat op, arbeidsvoldoening
nadelen: -
- Groep 3 voordelen: vergoeding, werk voor opvolger
nadelen: niet altijd in te passen, financieel niet aantrekkelijk
- Groep 4 voordelen: -
nadelen: is geen boerenwerk, geen vrij man
- Groep 5 voordelen: -
nadelen: zijn we niet geschikt voor, past niet in bedrijfsopzet

Conclusie: Geen motief domineert. Economische, technische, mentale motieven en arbeidsvoldoening komen het meeste voor.

Recreatie

Per groep:

- Groep 1 voordelen: -
nadelen: moeilijk inpasbaar (geen plek)
- Groep 2 voordelen: misschien iets verdienen
nadelen: levert niets op, we zijn niet geschikt
- Groep 3 voordelen: misschien enige inkomsten als er behoefte aan is
nadelen: overlast, niet op ingesteld
- Groep 4 voordelen: -
nadelen: bedrijf niet geschikt, zijn we niet gewend
- Groep 5 voordelen: voorlichting over landbouwbedrijf
nadelen: niet nodig

Conclusie: Vooral mentale en technische motieven worden genoemd, economische weinig. Meer incidenteel een sociaal motief (recreanten ter wille zijn).

Streek

Per groep:

Groep 1 voordelen: buren helpen
nadelen: levert niets op

Groep 2 voordelen: -
nadelen: -

Groep 3 voordelen: landschap verzorgen, koeien buiten, elkaar helpen
nadelen: economisch geen perspectief, moeilijk inpasbaar

Groep 4 voordelen: koeien buiten
nadelen: niet haalbaar

Groep 5 voordelen: contact met collega's
nadelen: -

Conclusie: Groep 2 noemt geen motieven. Overigens: esthetische en sociale als voordeel, economische en technische motieven als nadeel.

Eindconclusie

De economische en technische motieven spelen een voornamelijk rol bij de aanpassing in de richting van duurzame productie. Voor de recreatie worden mentale en technische motieven genoemd en voor de bijdrage aan het instandhouden van bossen en natuurgebieden noemt men een combinatie van motieven van gelijk gewicht. Bij de streekfunctie gaat het om esthetische en sociale versus economische en technische motieven.

6.2.3 Invloeden

Invloed gezin

De invloed van het gezin varieert naar de inbreng die de gezinsleden hebben in de bedrijfsvoering. De positie van de vrouw, de opvolger en overige gezinsleden is daarbij te onderscheiden. Familieleden zijn nauwelijks van belang. Slechts in één huishouden komt naast de gezinsleden ook een familielid (ongetrouwde broer) voor, die in het bedrijf werkzaam is.

In drie gevallen is vrijwel geen sprake van invloed van de vrouw op het bedrijf. Niet voor alledaagse bedrijfsbeslissingen en waarschijnlijk ook minder wanneer er lange-termijnkeuzes moeten worden gemaakt. Mbr 6: "Mijn vrouw doet binnen en ik achter. Als ik zeg, ik doe het zo dan gaat het meestal wel door. Dat is heel normaal dacht ik". In het gezin van mbr d heeft de vrouw haar eigen domein en daar zijn afspraken over gemaakt:

Vrouw: "Ik heb niet veel te zeggen: als ze maar op tijd te eten en te drinken hebben"; Man: "De tuin, het erf, daar heeft ze wel een beetje invloed op. Daar moet je op letten, dat je daar niet overheen rijdt want dat is niet pluis". In het gezin van mbr m krijgt de vrouw ook weinig kans. Vrouw: "Ik zeg wel mijn weetje en dan zeg ik: jullie moeten het zelf weten. Hij zegt altijd: jij voor, ik achter".

De taken van de vrouw verminderen wanneer de kinderen groter worden; de kinderen gaan meer op het bedrijf doen, zij trekt zich terug en zegt weinig behoefte te hebben om zich met de dagelijkse gang van zaken te bemoeien. Maar belangrijke bedrijfsbeslissingen worden in onderling overleg genomen, zoals het besluit niet verder meer te investeren: "Een ligboxenstal, dat zou ik graag gedaan hebben en dat een zoon doorgeboerd zou hebben. Toen ging het er over dat er een melktank aangelegd moest worden, of dat we moeten ophouden met melken, zei ik. We waren al 25 jaar getrouwd. Toen zei ze, ik vind niet dat we dat moeten doen, we hebben lang zat gewerkt. Ik had er nog meer moeite mee dan zij" (mbr 25). Daarnaast kan het ook de vrouw zijn, die aan de belangen van de opvolger denkt: "Ik zeg verder, die jongen van ons moet vooruitkomen, laat hem mee beslissen hoe dat moet met de financiering. We bespreken dat thuis, allemaal gezamenlijk" (vrouw mbr 28).

In een opgroeiend gezin loopt de invloed van de vrouw dus geleidelijk terug en neemt de betekenis van de opvolger voor de bedrijfsvoering toe. De rol van het bedrijfshoofd is onder meer die van het overbrengen van praktische ervaring. "Nou kom ik alle dagen bij de stal, maar hij doet het werk. Als er iets verkocht moet worden, dan gaan we samen kijken. Hij moet het ook leren, dus soms verkoopt hij een grote koe en dan zeg ik of het veel of te weinig is. De maatschap heeft daar niet veel aan veranderd" (mbr b).

Verschillen van mening tussen gezinsleden, tussen de vrouw, de opvolger(s), het bedrijfshoofd doen zich voor. Bijvoorbeeld omdat de praktische ervaring van het bedrijfshoofd botst met de kennis die de opvolger op school heeft opgedaan. Uit de interviews komt helaas geen duidelijk beeld tevoorschijn van de resultaten van deze wisselwerking tussen "praktische" en "theoretische" kennis. De gesprekken vonden met het bedrijfshoofd plaats; opvolgers waren soms niet, soms wel bij het gesprek aanwezig. De opvolgers hadden meestal een gering aandeel in het gesprek. De bedrijfshoofden lieten vaak blijken zelf de verantwoordelijkheid voor beslissingen te nemen zolang het bedrijf niet door de opvolger overgenomen is: "Hoor eens, waar moeten wij naar toe. Als hij ons 50 000 gulden per jaar geeft, dan mag hij het overnemen" (mbr 22). Mbr 2 zegt: "Mijn twee zonen praten net zo veel mee als ikzelf. Uiteindelijk neem ik de beslissing. De meningen verschillen wel eens. Mijn opvolger zegt geen melkquotum kopen, want die denkt dat kost teveel als ik het bedrijf overneem. De andere zoon bekijkt het helemaal fiscaal. En voor mij is mijn zoon belangrijk om door te gaan, want anders stopte ik".

Uit dergelijke uitspraken is af te leiden dat men zich zeker laat beïnvloeden in beslissingen, maar de precieze betekenis van die invloeden is niet te achterhalen. De opvolger werkt vaak als een katalysator; de bedrijfsopzet wordt intensiever gemaakt dan men zonder opvolger zou doen: "Als je geen opvolger hebt, wat zou je dan liggen brullen. Een kleine ligboxenstal en een klein huiske erbij, dat zou er wel gekomen zijn" (mbr b). En: "Toen moest ik wel, omdat die zoon wat op het bedrijf wilde doen; die diende zichzelf aan. Ik ben 50 en voor mijzelf had dat niet gehoeven" (mbr k). Maar er zijn anderen die zich minder door de aanwezigheid van een opvolger laten leiden. Mbr f: "Misschien niet zo iets gekks als dit (mbr f heeft een zeer modern bedrijf), maar je hebt er zelf ook veel plezier van". Mbr 8: "Als hij (= opvolger) het niet overneemt, heb je toch een volwaardig bedrijf". Mbr c zou "in principe voor hetzelfde" hebben gekozen als er geen opvolger was geweest.

De overige gezinsleden oefenen waarschijnlijk niet veel invloed uit. Ze laten de beslissingen over aan degenen die feitelijk bij het bedrijf zijn betrokken. Maar deze kunnen op hun beurt wel rekening houden met de rest van het gezin: "Ik heb een maatschap met mijn zoon, dan heeft die jongen een beetje vastigheid. Want met die meiden erbij, stel je voor dat ze het bedrijf willen verkopen. Voordat de meiden jongens meenemen die zelf geen boer zijn, die willen altijd meer. Ze hebben er niets mee te maken" (mbr b).

Relatie met de groepen

Er is geen duidelijke samenhang met de groepsindeling. Bij iedere groep heeft de invloed van het gezin een functionele basis, dat wil zeggen hangt af van de feitelijke inbreng in de bedrijfsvoering. Daarnaast kan er een persoonlijke interesse van gezinsleden zijn, maar dat is niet gebonden aan de groepsindeling. Bij type 1 (de niet-commerciële landbouwer) is er vermoedelijk nauwelijks invloed van gezinsleden.

Conclusie

De wensen en voorkeuren van gezinsleden vormen voor het bedrijfshoofd een wezenlijk punt van afweging bij bedrijfsbeslissingen op langere termijn. Hoe en in welke mate deze aanwezigheid precies doorwerkt in bedrijfsbeslissingen, is op grond van de uitspraken niet vast te stellen. De invloed van de vrouw heeft een functionele grondslag, is afhankelijk van haar feitelijke inbreng in de bedrijfsvoering. De aanwezigheid van een opvolger werkt meestal als katalysator: de bedrijfsopzet wordt intensiever dan men anders van plan zou zijn of men gaat langer door met investeren. Een zoon die zijn toekomst op het bedrijf zoekt, is voor het bedrijfshoofd (en zijn vrouw) een belangrijk motief om voornemens en ideeën die ieder op zijn tijd wel heeft, ook te realiseren. Het is echter zelden het enige motief om het bedrijf "gezond" te houden. Er is in hoge mate sprake van

eigen interesses en een wisselwerking tussen eigen belangstelling en de interesses en belangen van de gezinsleden. De interviews zijn niet diepgaand genoeg geweest om dit goed te analyseren. Ze laten nuances in invloeden zien. De invloed van de overige gezinsleden op de bedrijfsopzet en de bedrijfsvoering lijkt gering. De zorg voor natuur en landschap leidt niet tot bepaalde taakverdelingen, zoals dat vaak wel in de agrarische produktie tussen vader en zoon het geval is (het trekkerwerk wordt vaak door de zoon gedaan). Er is geen aanwijsbare invloed van gezinsleden op de zorg voor natuur en landschap op de veldpercelen, wel op het erf.

Invloed vanuit de streek

Slechts drie respondenten (vooral mbr 6, 4, 22) laten blijken zich weinig aan te trekken van mensen uit de streek. Mbr 6 omdat hij weinig contacten heeft met streekgenoten (behalve de burens). Mbr 4 omdat hij denkt zelf vooral op anderen invloed te hebben door zijn loonbedrijf en zijn vele bestuursfuncties.

De meesten noemen de streek als omgeving waarin men van collega's kan leren of waarin men elkaar navolgt. "Die wedijver geldt ook voor het behalen van een zekere produktie. Dat is zo slecht nog niet. Niet alleen wedijver tegenover de collega's, maar ook ten aanzien van jezelf. Zo van: dat kan ik" (mbr 8). Er steekt dus een stuk eigenbelang in, waarbij de eigen vrijheid van handelen in de gaten wordt gehouden. Sociale controle en solidariteit spelen tussen beroepsgenoten eveneens een rol: "Als ik geen lid ben van de boerenbond, dan zeggen ze volgend jaar: hij is geen lid van de boerenbond. Dat lidmaatschap is voor mij niet het belangrijkste, ik doe het meer zelfstandig, maar ik wil geen buitenbeentje zijn" (mbr 2).

Verder blijkt de invloed te bestaan uit overlast die men ondervindt van dorpsuitbreiding en gemeentelijke bestemmingsplannen. Invloed van niet-agrariërs wordt soms ook vermeld en dan hoofdzakelijk in negatieve zin (behalve bij mbr 25). Men voelt zich niet zelden onjuist bejegend of benadeeld: "Ik heb een buurman, die laat alles groeien en dan krijg ik weer onkruid. Toen heb ik flink moeten spuiten. Een boer krijgt een verbaal, maar die buurman, een burger mag zo maar zijn gang gaan" (mbr 28; deze zit in een waterwingebied). En mbr d: "Het is hard voor de jonge boer. Als hij drijfmest over het veld aan het rijden is, en dat moet toch, dat kan niet anders, dat er dan een scheldwoord nageroepen wordt. Dat doet pijn. Dan ben je een slechte man, terwijl je helemaal niets verkeerd doet".

Relatie met de groepen

Type 1 neemt een geïsoleerde positie in de streek in. De groep van de pragmatische ondernemers wijst op de inbreng die men zelf heeft in de streek.

Conclusie

De invloed van de streek komt globaal op het volgende neer. Collega-boeren zijn een vergelijkingsgroep en niet-agrariërs hebben een negatieve invloed op de bedrijfsvoering, een en ander afhankelijk van de geografische ligging van het bedrijf in het gebied.

Invloed vanuit de voorlichting, banken en de coöperatie

De voorlichting

De voorlichting speelt bij drie respondenten nauwelijks een rol: mbr 6, mbr 12 en mbr b. Mbr 6 zegt, dat bij hem de invloed niet groot is: "Nee, want dan was het bedrijf denkelijk wel veranderd. Als je er veel naar luistert, dan moet je er veel aan veranderen. De voorlichters kwamen wel uit hun eigen toen ik mijn stal verbouwd had. We kwamen op hetzelfde uit: er zat hier niets anders in, zei hij. Een loopstal zou niet rendabel zijn". Mbr 12 wil niets met de voorlichting te maken hebben: "Voor de grote boeren wel, voor ons niet. We hebben een dochter die heel veel weet en heel veel meemaakt. Die licht ons wel in hoe het allemaal zit".

De rest wil "functioneel" met de voorlichting te maken hebben. Dat wil zeggen eerst zelf iets van plan zijn en dan voor de kennis gebruik maken van de voorlichting. Je eigen inzichten kan je dan toetsen, maar je moet zelf de keuze houden. Voorlichting is dus nuttig en is soms ook belangrijk, maar je moet wel onafhankelijk blijven.

De bank

Voor mbr 6, mbr 12, mbr k, mbr m zijn banken niet van belang, omdat ze zeggen er niet mee te maken te hebben. De anderen wijzen er op, dat ze nodig kunnen zijn voor investeringen op het bedrijf. Niemand gaat gedetailleerd op de relatie met de bank in. Mbr b zegt wel invloed op de hoogte van de investering te hebben ervaren: "Je hebt wel keus als je een varkensstal zet voor 20 zeugen die je zelf wilt betalen. Maar wil je er een zetten met geld van de bank, dan zegt de bank: je kunt geen geld krijgen want er zit geen kostwinning in". Mbr 4 zegt het omgekeerde: "Er is geen invloed van de bank op mijn bedrijf. Ze hebben mij nodig". Ook mbr 25 wil zelf het initiatief houden: "Ik ben nooit een mens geweest met veel schuld. Als ik er heen ging dan wist ik dat ik het zou krijgen. En anders ging ik naar een ander".

De coöperatie en de vrije handel

Mbr 6 zegt dat je voor het bedrijf niet om de coöperatie heen kunt: "Met de melk zal ik maar zeggen". De anderen achten zich weinig gebonden

aan de coöperatie, al kan je bepaalde invloeden niet ontwijken, de melk-tank niet bijvoorbeeld. Mbr 12 is gehecht aan dezelfde personen: "We hebben vaste mensen die hier altijd komen om de kalveren te kopen, al 22 jaar. Er komen wel anderen, maar dat doen we niet". De meesten bekijken het zakelijk en naar de dienstverlening. "Ik ben niet meer zo coöperatief. Ze zijn keihard. De coöperatie verliest tegenwoordig klanten aan de zelfstandige handelaars. De service is beter, de coöperatie is in het weekend dicht" (mbr 4). Mbr 22 is heel kort in zijn reactie: "Guldens zijn belangrijk". Een zakelijke instelling bepaalt grotendeels de relaties die men aangaat met de agrarische industrie. Solidariteit als argument om zich aan te sluiten bij een coöperatie werd zelden gehoord.

Overige invloeden

Naast het gezin, de streek, voorlichting, bank, coöperatie zijn nog genoemd de school, het vakblad en de accountant of het boekhoudbureau (door onder andere mbr k, mbr f, mbr c, mbr 2 en mbr 4 wordt het boekhoudbureau zeer belangrijk genoemd). Voor mbr 26 is de familie uiteindelijk het belangrijkste (hij is alleenstaand). Hij laat nogal wat werkzaamheden door de loonwerker verrichten en die stelt zijn eisen (bijvoorbeeld niet gieren na het ploegen van grasland). Hij weet ook niet welke bestrijdingsmiddelen de loonwerker precies gebruikt en in welke mate. Mbr m zegt de voorlichting het belangrijkste te vinden, evenals mbr 2 en mbr 4.

Relatie met de groepen

Over de feitelijke invloeden van de agrarisch-institutionele omgeving (voorlichting, banken, coöperaties, boekhoudbureau etc.) laten de boeren zich niet in detail uit. De opstelling is die van een zakelijke verhouding. Enkele respondenten laten blijken onafhankelijk te willen zijn van die omgeving (mbr 12, mbr 22).

Conclusie

Bij verreweg de meeste respondenten heeft de betekenis van streek-bewoners en andere onderscheiden referentiegroepen een functionele grondslag: het zijn in de ogen van de respondenten de eigen behoeften die het aangaan van contacten grotendeels bepalen. Daarnaast onderkent men externe invloeden die op de boer afkomen. Deze zijn abstracter: regulering in de vorm van bestemmingsplannen bijvoorbeeld.

Gevraagd is wat de invloed is van anderen op het omgaan met natuur en landschap. Dit laatste blijkt vooral incidenteel het geval. Bijvoorbeeld: een leraar op school die voor biologische landbouw is en te weinig de negatieve kanten van deze landbouw zou belichten; een zoon die als

natuurliefhebber alleen zijn gang mocht gaan op het erf, niet op het land; een actiegroep die de bouw van een stal heeft tegengehouden. Er zijn dus vooral negatieve ervaringen. De voorlichting begint er nooit over. De Kleine Aarde in Boxtel wordt genoemd als voorbeeld van een in de ogen van de boeren mislukt experiment op het gebied van milieuvriendelijke landbouw. Organisaties die zich bezig houden met het beheer van natuur en landschap behoren duidelijk niet tot de beïnvloedende actoren die men spontaan opzoekt. Deze zullen zelf naar de boer moeten gaan. Zoals mbr 8 die zijn eigen ervaringen vertelt: "Het is allemaal zijdelings. Je moet iets van plan zijn en dan inschakelen. De voorlichting, de bank. Alleen de mensen van de beheerovereenkomst, die heb ik afgewacht".

6.3 Aanbevelingen

Groep 1 De niet-commerciële landbouwer (1x)

Deze agrariër wil kleine boer blijven en laat in zijn bedrijfsvoering een beetje aan de natuur over. Is geïnteresseerd in ambachtelijk omgaan met zijn grond, maar voelt zich niet in staat om zijn bedrijf nog meer dan hij nu doet aan te passen in de richting van duurzame productie en de streekbehoeften. Een bijdrage aan het onderhoud van bossen en natuurgebieden verwelkomt hij.

Er is sprake van een in beginsel positieve instelling tegenover aanpassing, maar in de praktijk komt het er niet van, omdat hij passief en berustend is en in een geïsoleerde positie zit.

Initiatieven moeten daarom van anderen komen, waarbij er een vertrouwensrelatie opgebouwd moet worden. Hij heeft een kleinschalig, vrij extensief bedrijf en een agrarisch-ambachtelijke instelling. Dat vormt een goed vertrekpunt voor meer zorg voor natuur en landschap. Het initiatief ligt bij anderen, die hem zekerheid van inkomen en deskundigheid moeten leveren. Want hij weet niet hoe hij zijn bedrijf zou kunnen aanpassen zonder er op achteruit te gaan en weet geen oplossing voor de problemen die bij aanpassing van zijn bedrijfsopzet ontstaan (bijvoorbeeld mestopslag).

Groep 2 De pragmatische landbouwers (3x)

Deze groep wil de bedrijfsopzet en bedrijfsvoering eventueel aanpassen in de richting van meer duurzame (dat wil zeggen minder intensieve) productie en een bijdrage leveren aan het onderhoud van bossen en natuurgebieden. Ze hebben namelijk belangstelling voor een bredere en ambachtelijke invulling van het agrarische beroep als die economisch haalbaar is. Onder invloed van externe ontwikkelingen concentreren zij zich steeds meer op de productiefunctie van het bedrijf (specialisatie,

intensivering van de produktie). Daar hebben zij geen principiële maar praktische redenen voor: ze willen in de landbouw (vooral de veehouderij) werkzaam zijn vanwege de arbeidsvoldoening en daarin ook een boterham verdienen, ook voor de opvolger.

Ze zullen aanpassing overwegen, desnoods voor het gehele bedrijf, als er een institutioneel netwerk (met zekerheden voor de afzet van produkten, voorlichting, deskundigheid) om het bedrijf mogelijk is dat vergelijkbaar is met dat met de gangbare landbouw, want ze hebben de ontwikkelingen in de gangbare landbouw gevolgd omdat de gangbare landbouw hen de continuïteit van een agrarisch beroep en een aanvaardbaar inkomen kan bieden.

Groep 3 De pragmatische ondernemers (5x)

Deze agrariërs hanteren economische criteria bij de aanpassing van hun bedrijf. Dat betekent in beginsel een positieve instelling tegenover verbreding van de functie van hun bedrijf, als er geld te verdienen is. Belangrijke randvoorwaarde is een goed renderende bedrijfsopzet en bedrijfsvoering. Daarom hechten zij aan optimale produktie eventueel te combineren met een aanvullende functie in het beheer van natuur en landschap.

Het gaat hier om flexibele en expansieve ondernemers die uitgaan van een "economisch plaatje". Zij nemen technische vernieuwingen over, kopen grond (en quotum) en boren financiële bronnen aan, als deze bijdragen aan een economisch optimaal bedrijfsresultaat. Ze streven naar een levensstandaard die vergelijkbaar is met niet-agrariërs.

Natuur- en landschapsbeheer wordt door hen zakelijk bekeken, naar de commerciële mogelijkheden. De overheid kan een interessante partner zijn (subsidies, hoge vergoedingen). De voorwaarden voor het beheer zijn minder belangrijk zolang zij een goed bedrijfsresultaat niet in de weg staan. Aanpassing is altijd bespreekbaar, maar is zelden een gelijkwaardig alternatief voor de huidige intensieve produktie. Er zullen reële maar beperkte mogelijkheden liggen bij deze groep, zolang het beheer van natuur en landschap door de overheid niet als een puur commerciële activiteit wordt opgevat maar als een collectief goed waarvoor "slechts" een vergoeding als compensatie voor het nalaten van een economisch aantrekkelijker gebruik kan worden verstrekt. Er is dus hoofdzakelijk bereidheid te praten over het deel van het bedrijf waar de produktie-omstandigheden minder optimaal zijn. Van bedrijf tot bedrijf zal dit weer anders liggen (hoeveelheid grond, ligging, bodemgesteldheid e.d.). Een algemene uitspraak over de kans van slagen is voor deze groep dan ook minder goed mogelijk.

Deze groep kan gemakkelijk bereikt worden. Men beweegt zich in het algemeen al in een omvangrijk en open informatiecircuit (via bestuurlijke

activiteiten e.d.). Men zoekt de informatie en de mogelijkheden voor economische activiteiten zelf op.

Groep 4 De onverschilligen (4x)

Deze groep is niet geïnteresseerd in aanpassing. Daar zit geen filosofie achter; door praktijkervaringen en het vermijden van problemen laten ze zich leiden. Ze zijn op praktisch-efficiënt werken ingesteld en in dat licht betekent meer zorg voor natuur en landschap meer werk en meer overlast. Maar ze zijn gevoelig voor financiële voordelen, mede in verband met een opvolger. De gangbare landbouw heeft echter in de praktijk bewezen het beste te zijn. Meer zorg voor natuur en landschap is achteruitgang.

Voor deze groep is het belangrijk aan te tonen, dat een afwijkende bedrijfsopzet in de praktijk economisch en sociaal levensvatbaar is (aanwezigheid van concrete voorbeelden in de onmiddellijke omgeving). Dan nog is het de vraag of zij aanpassingen zullen doorvoeren. Misschien besluiten ze hun tijd uit te zingen en laten ze het initiatief aan de nieuwe generatie over.

Groep 5 De principiële agrariërs (2x)

Deze groep bestaat uit professionele producenten van agrarische goederen. Het bedrijf is geheel ingesteld op optimale agrarische produktie. Aanpassing is niet te verenigen met het doel dat hen voor ogen staat: de produktie technisch en economisch zo goed mogelijk te doen.

Iets doen voor natuur en landschap is niet uitgesloten, maar dan als hobby en volstrekt gescheiden van de bedrijfsvoering en de bedrijfsopzet. Ze willen zich zo onafhankelijk mogelijk maken van de natuurlijke risico's. Ze zien hun grond als produktieareaal. Aanpassing is niet kansrijk, want ze zijn minder gevoelig voor financiële compensaties voor een achterblijvende produktie. Aanpassing is wel denkbaar als deze gericht is op het handhaven van een zekere basiskwaliteit van het milieu ten behoeve van een duurzamere agrarische produktie. Via voorlichting, vaktijdschriften, gezin, onderwijs en georganiseerde landbouw zijn de agrariërs goed bereikbaar.

7.1 Inleiding

Uitgangspunt voor de inhoud van het concept van het beheer van een waardevol agrarisch cultuurlandschap zijn vier maatschappelijke functies, terwijl als richtlijnen voor de verdere invulling een aantal "sleutelprincipes" is geformuleerd. In deel 1 (Algemeen deel) is uitgebreid ingegaan op de totstandkoming van de sleutelprincipes. Sleutelprincipes zijn richtlijnen en uitspraken op het gebied van:

- ruimtelijke schaal. Gekozen is voor een concept dat integraal beheer van het landschap als karakteristieke ruimtelijke eenheid mogelijk maakt, dus niet voor een beheer dat alleen op het niveau van percelen gestalte krijgt.
- gescheiden/verweven beheer. Er is geen keuze tussen gescheiden (zelfstandig) of verweven beheer gemaakt, maar voor een beheer dat past in een bedrijfssysteem met zo weinig mogelijk schadelijke neveneffecten en met eventueel aparte aanvullende beloning voor de agrariër.
- marktgeoriënteerd handelen. In het concept is een voorkeur uitgesproken voor een bedrijfsvoering die marktbaar producten oplevert en onder invloed staat van een markt met vraag en aanbod van goederen en diensten. De bedrijfsvoering geschiedt dus in beginsel op commerciële basis. De belangrijkste bijdragen aan het inkomen zullen moeten komen van de commerciële mogelijkheden die in de vier onderscheiden maatschappelijke functies van het landschap liggen besloten. Op de deelmarkten van deze vier functies kunnen de agrariërs als zelfstandig ondernemer actief inspelen.
- rol van de overheid. De overheid zal voorwaarden moeten scheppen voor een sociaal-economisch verantwoord bestaan van agrariërs met grondgebonden landbouw. Dit kan door onder meer actief te zijn op de deelmarkten van de onderscheiden maatschappelijke functies (bijvoorbeeld door privatisering van onderhoud- en beheertaken). Daarnaast is een aangepast structuur-, markt- en prijsbeleid nodig. Verder is indirecte steun nodig in de vorm van aangepaste voorlichting, onderwijs en onderzoek.
- regionale verscheidenheid. Bij de vier maatschappelijke functies moet optimaal gebruik worden gemaakt van de regio-specifieke sociaal-economische structuur en fysisch-geografische omstandigheden.

Hieronder komen de reacties van de agrariërs op de sleutelprincipes aan de orde.

7.2 Ruimtelijke schaal

Plannen om landschapsbeheer te beperken tot bepaalde bedrijfspercelen wordt meestal afgewezen. Dat hangt samen met het beeld dat men van landschap heeft, zoals mbr 6: "In een gebied kan je het veel mooier maken, dacht ik. Aan een perceel heb je niet veel. Je hebt hier bijvoorbeeld bepaalde routes, die zijn dan mogelijk. Fietsroutes, dan zie je ook veel verschillende landschappen. Het hangt er maar vanaf welke plannen je wilt". Ook mbr 12 wijst hier op: "Het landschap is een geheel, daar kan je per perceel weinig aan doen".

De meesten wijzen plannen op perceelsniveau af, omdat dit praktische problemen voor de agrariër oplevert: "Dat moet niet per perceel. Dat werkt niet. Houtwallen waren vroeger per perceel, maar dat moeten we niet terugkrijgen want dan kan je niet werken. Vroeger was je niet anders gewend" (mbr 8).

Richtlijnen voor alle landbouwgrond in het hele gebied worden ook niet gezien als de oplossing, want dat betekent dezelfde praktische problemen als hierboven. Je krijgt dan bijvoorbeeld een mestprobleem, je kunt de mest niet meer kwijt. Beide "oplossingen" spreken daarom niet aan, omdat een doelmatig gebruik van cultuurgrond verhinderd wordt en er een andere manier is om het gebied landelijk te houden: het gebruik van grond voor een bepaald doel (bijvoorbeeld voor agrarische produktie) bij elkaar houden en dit ruimtelijk afstemmen op andere gebruiksvormen, zodanig dat de verschillende vormen van ruimtegebruik elkaar niet hinderen. "Als er bos midden in een kavel van 20 ha ligt, moet het er uit. Aan de kant moet het blijven. Het blijft toch niet in het midden, door mest en zure regen gaat het toch kapot. Dan kan je het beter weghalen. Je krijgt alleen maar moeilijkheden, moet je niet doen" (mbr 25). Dus letten op de schaduw van beplanting en de plaats waar bomen geplant kunnen worden zonder dat men last krijgt van wortels. En kijken waar de bodem het meest geschikt is voor landbouw of voor natuur. Dat kan alleen maar per streek.

Om het verschillend gebruik op elkaar af te stemmen zonder nadelige gevolgen, is ruilverkaveling een middel. De inrichting hoeft niet zo strak; en beplanting is best mogelijk, langs wegen en in verloren hoekjes. Er kan gedacht worden aan reservaatgebieden, waarin agrariërs "op financiële basis" (mbr c) niet optimaal produceren, en gedeelten waar je wel optimaliseert. Daar "ga je met de tijd mee". De toedeling moet wel rechtvaardig geschieden en niet iedereen is daar zo zeker van. "Als je weiland hebt, dan moet het ook weiland blijven. Dus als je hier 10 ha hebt en daaromheen is alles weiland, dan moet het "Brabants Landschap" niet die grond gaan kopen en er bomen op zetten want dan pakken ze mij. Dan krijg ik een groot produktieverlies. Ik ben voor natuur en landbouw, maar allebei moeten ze evenveel rechten hebben. Maar de landbouw heeft geen rechten en de natuur 100%. Dat is niet sportief" (mbr 2).

Relatie met de groepen

Er is een eensluidende mening: per gebied bekijken. De meesten voeren doelmatigheidsredenen aan. Alleen mbr 6 redeneert vanuit de eisen van het landschap, de anderen vanuit het functionele gebruik van de grond.

Conclusie

Niemand is voor plannen voor landschapsbeheer die beperkt blijven tot bepaalde bedrijfspercelen. Richtlijnen voor alle landbouwgrond in de hele streek vindt men echter ook niet de juiste oplossing. Waar het de agrariërs om gaat is dat het gebruik van de ruimte voor verschillende doeleinden elkaar niet hindert. Het belangrijkste middel daarvoor is de ruilverkaveling. Dan kan het gebied landelijk blijven en kan men er voor zorgen dat de verschillende vormen van gebruik (bossen, cultuurgrond, reservaatgebieden) elkaar niet hinderen. De verschillende gebruiksvormen moet je ergens laten en niet meer weghalen.

Aanbevelingen

Bij de boeren leeft de gedachte sterk, dat de verschillende vormen van gebruik van de ruimte elkaar niet mogen hinderen. Het beheer ten behoeve van natuur- en landschapsbehoud moet dan ook op gebiedsniveau worden afgestemd op de produktie op cultuurgrond. Een functionele scheiding op perceelsniveau en een ruimtelijke verweving op gebiedsniveau. Binnen bepaalde delen van het gebied zou eventueel aan verdere, meer functionele verweving van functies gedacht kunnen worden. Het gaat dan om gedeelten die zich minder voor een optimale agrarische produktie lenen.

De ruimtelijke verweving op gebiedsniveau (de ruimtelijke structuur) zou veel aandacht moeten krijgen. De ruilverkaveling is in de ogen van de agrariërs een adequaat instrument. Verrassend is de bevinding, dat men de ruilverkaveling niet vanuit een puur agrarisch belang beziet. De inrichting van het gebied door ruilverkaveling moet het gebied een "landelijke" en geen standaard-agrarische verschijningsvorm geven: een inrichting volgens strikt agrarisch-technische normen (alles recht en vlak) is niet wat de meeste agrariërs voor ogen staat. Wat men wenst is een doelmatig, maar verder multifunctioneel en aantrekkelijk landschap.

7.3 Gescheiden/verweven beheer

Er is gevraagd of rekening houden met natuur en landschap bij een normale bedrijfsvoering hoort of dat men zegt: nee, dat doe ik er naast, dat hoort niet bij het boeren. Er werden dus twee "visies" op het beheer aan de agrariërs voorgelegd, maar men laat zich niet snel tot een

principiële stellingname verleiden. Men gaat meer uit van de bestaande situatie en vervolgens gaat men bij zichzelf te rade of en op welke wijze deze situatie in de toekomst nog acceptabel is. Omdat de vraag meestal verder weinig werd gespecificeerd door de interviewer, kwamen er reacties die verder moeilijk te categoriseren zijn.

Duidelijk is, dat op perceelsniveau een verweving van produktie en beheer van natuur en landschap wordt afgewezen, misschien met uitzondering van mbr 6. Deze zegt, dat hij nog een beetje aan de natuur overlaat. Meer aan natuur en landschap doen zou te duur worden.

De rest constateert dat men in de dagelijkse praktijk met natuur en landschap wordt geconfronteerd en dat het beheer ervan niet altijd apart te houden is van de rest van de bedrijfsvoering. Maar in de opzet van het bedrijf zal een scheiding van produktie en instandhouden van natuurwaarden onvermijdelijk zijn, in ieder geval op perceelsniveau. Het kan niet anders: "Hier op mijn bedrijf kan ik het niet maken dat de weilanden vol bloemen zitten. Het hoort wel bij de natuur, dat weet ik wel, maar voor mij is dat geen opbrengst. Ik zou dan te weinig oppervlakte hebben om de koeien te houden" (mbr k). Meestal "kiest" men dus voor scheiding op perceelsniveau uit noodzaak, maar soms klinkt het principiëler. Mbr d: "We zijn net als andere mensen. We zien de natuur graag, maar we moeten ook leven. Je moet het ook zakelijk bekijken. Het verweven valt niet mee. Het is het ene of het andere. Anders is het slordig, niet mooi. Je tuin moet *pico bello* zijn, of je moet zeggen, ik hou een wilde tuin. Het moet duidelijk zijn. Je gaat niet zeggen, daar staat een mooie plant, die ploegen we maar niet om". Mbr f: "Ik vind dat je moet weten dat de boer toch de kost moet verdienen, die heeft het moeilijk genoeg. We zitten ook met ons moderne landbouwwerk, we moeten veel maaien en we maaien zeker eens zo'n haas dood. Maar daar hebben we ook de wildschade van. Ik heb er wel een hekel aan, daar ben ik toch te veel mens van de natuur voor misschien".

Het kan gewoon niet meer, dat is de conclusie die men trekt en dan laat men wel eens een absoluut standpunt horen: "Dat hoort er helemaal niet bij. Als het aan mij lag, dan stond er nergens een boom meer. Want het is allemaal omhoog gegaan en in 30 jaar is een boom nog geen gulden duurder geworden; vroeger was het lonend. Bossen apart en landbouwgrond apart" (mbr 28). Deze respondenten verwijzen naar het verleden en constateren vervolgens dat verweving niet meer gaat. Voor de huidige generatie krijgt verweven beheer een andere inhoud. Mbr c: "Kijk, je probeert gezonde gewassen te telen. Dat is een soort bijdrage, dat er geen gewas staat waar iedereen zich aan stoort. Je moet dat zo goed mogelijk doen. Maar de tijd is niet terug te schroeven en daarom zie ik het niet zitten".

Is verweving op perceelsniveau niet haalbaar, hoe het staat met de verweving op bedrijfsniveau is niet zo duidelijk. Een bijdrage aan het beheer van natuur en landschap kan op het bedrijf geïntegreerd in de

bedrijfsvoering plaatshebben, of als gescheiden activiteit dat wil zeggen meer als "hobby" naast de werkzaamheden gericht op produktie of "het bedrijf". Dan blijkt dat men daarop in het kader van deze vraag geen duidelijk antwoord heeft. Drie respondenten geven een antwoord dat wijst op een zekere integratie van het beheer van natuur en landschap in de bedrijfsvoering; de rest ziet er hoogstens een aanvullende activiteit in, voor het inkomen of als hobby naast de produktie. Zo heeft niemand onoverkomelijke bezwaren tegen het voorpootrecht van populieren langs de wegen, al geven deze bomen overlast door het wortelstelsel dat tot in de cultuurgrond doorloopt.

Relatie met de groepen

Type 1 laat merken op zijn bedrijf een zekere mate van verweving van functies op bedrijfsniveau te hebben. Hij laat zich niet positief uit over nog verdere verweving op perceelsniveau. De rest ziet de produktiefunctie en de instandhouding van natuur en landschap gescheiden. Men ziet dit als een onvermijdelijk gegeven dat volgt uit het proces van intensivering van het gebruik van cultuurgrond. Op bedrijfsniveau blijft de gewenste mate van scheiding van produktie en beheer onduidelijk.

Conclusie

Gescheiden en verweven beheer wordt hier opgevat als scheiding en verweving van produktie van gewassen en beheer voor het instandhouden van natuurwaarden op perceelsniveau c.q. bedrijfsniveau. Scheiding op perceelsniveau ziet men als iets dat tegenwoordig minder haalbaar en in de regel onvermijdelijk is. Het kan niet anders. Bomen midden in een perceel kan niet meer. Over de verweving op bedrijfsniveau kan op basis van de gestelde vraag geen exact beeld worden verkregen. Een integrale verweving van de zorg voor natuur en landschap en de agrarische produktie, vastgelegd in een bepaalde wijze van bedrijfsvoering, lijkt slechts bij type 1 (mbr 6) het geval. Bij de rest gaat het hoogstens om een (aanvullende) bijdrage aan natuur en landschap naast de agrarische produktie, met zeer beperkte consequenties voor het bedrijfssysteem dat primair op produktie is ingesteld (alleen als hobby de slootkant met de zeis maaien, stalrest omdat men nog jongvee in een oud bedrijfsgebouw heeft staan).

Aanbevelingen

Een functioneel verweven beheer op perceelsniveau is, behalve misschien incidenteel, niet kansrijk. Zie ook de reacties op de vraag over een premie op plantensoorten en de ruimtelijke schaal. Dergelijke verweving gaat in tegen de ontwikkeling in de richting van specialisatie en intensivering, een ontwikkeling die men zelf sterk ervaren heeft in de afgelopen jaren. Het

gaat ook in tegen de instelling van de agrariërs die bij voorkeur een eenduidig doel aan het gebruik van de grond willen verbinden.

Over de verweving op bedrijfsniveau is geen algemene richtlijn op te stellen. Een bredere functie van het bedrijf wordt door de meesten niet bij voorbaat afgewezen. Meerdere functies moeten in ieder geval zo elkaar afgestemd worden dat een doelmatige bedrijfsvoering gehandhaafd blijft. In welke mate en op welke wijze de gewenste bedrijfsvoering uitmondt in een samenstel van al dan niet gescheiden, op zichzelf staande taken en activiteiten, is niet goed te achterhalen. De huidige situatie geeft een bedrijfsvoering te zien die eenzijdig is gericht op de produktiefunctie. De meesten hebben niet serieus nagedacht over een mogelijke verbreding van functies op hun bedrijf. Verbreding is niet actueel. De omgeving (de eigen bedrijfsomstandigheden; de ruimere omgeving die ook al is opgedeeld en bestemd naar functies voor de samenleving) vormt geen uitdaging voor verbreding, alles ligt vast: er "kan" niets. De agrariërs manifesteren zich meer als praktisch ingestelde doeners dan als denkers.

7.4 Marktgeoriënteerd handelen

Dit principe is niet verder geoperationaliseerd in een vraag. Er zijn wel indicaties voor dit principe te vinden bij onder meer de reacties op de streekfunctie (nevenactiviteiten en neveninkomsten), alternatieve produkten en de rol van de overheid (zie 7.5). In de huidige omstandigheden is er een latente pragmatische belangstelling voor aanvullende inkomsten, maar een neveninkomen zou eigenlijk niet moeten. Commerciële mogelijkheden van niet-agrarische functies van het landschap (bijvoorbeeld recreatie, verkoop aan huis e.d.) worden niet reëel geacht. Arbeid in de vorm van beheer en onderhoud van landschapselementen voor de overheid, voor zover te combineren met de alledaagse agrarische bedrijfsvoering, wordt niet gezien als een markt van vraag en aanbod maar als een vorm van individuele dienstverlening waar een vergoeding tegenover staat.

Conclusie

In de ogen van de meeste agrariërs is bij nieuwe deelmarkten (alternatieve of scharreelprodukten) het ondernemersrisico te groot, of zijn deze markten te klein om perspectief te bieden (recreatie, verkoop aan huis e.d.). Dit geldt ook voor een agrarische deelmarkt als het loonwerk. Men ziet zich als gespecialiseerde agrarische ondernemer in hoge mate aangewezen op zakelijke bindingen binnen het netwerk van de gangbare landbouw.

Aanbevelingen

De boeren handelen meer "geïstitutionaliseerd" dan "marktgeoriënteerd". Het bedrijf is meer en meer opgenomen in netwerken die agrarische produktie mogelijk maken. Het handelen van de agrariër is door die integratie voorgestructureerd. Serieuze alternatieven voor die netwerken bestaan er niet: hij is er sterk op aangewezen voor de realisatie van positieve bedrijfsuitkomsten. Er is een zakelijke binding binnen de agrarische sector met coöperatieve en particuliere organisaties voor de toelevering, afzet, distributie, verwerking van agrarische produkten van het bedrijf. Deze binding is zeer vanzelfsprekend. De ontwikkelingen binnen de agrarische sector worden gevolgd en overgenomen. Bij de agrariërs zelf bestaat weinig behoefte om het initiatief te nemen bij het zoeken naar en exploreren van nieuwe (deel)markten. Anderen doen dit binnen het netwerk en als men zich aanpast aan die initiatieven wordt men beloond. Men heeft geen hoge commerciële verwachtingen van in aanmerking komende nieuwe markten; men ziet ook weinig nieuwe markten. Het initiatief voor aanpassing moet daarom van anderen komen: streek, provincie, nationale overheid, particulier initiatief.

7.5 De rol van de overheid

Er is veel informatie beschikbaar over de opvattingen die men heeft over de rol van de overheid. Eerst worden de meningen beschreven die gaan over het optreden van de overheid in het algemeen, daarna over de gewenste rol van de overheid per functie. De informatie over het laatste onderwerp (per functie) is fragmentarisch: men heeft niet veel uitgekristalliseerde ideeën.

Algemeen

Natuur en landschap ziet men niet als het exclusieve domein van agrarische ondernemers. Ook de overheid draagt een zekere verantwoordelijkheid, maar welke inhoud die moet krijgen in relatie tot de rechten en plichten van de individuele ondernemers wordt niet helemaal duidelijk. Onzeker is het voor de agrariërs of de zorg voor de natuur en het landschap gediend is met een sterke overheid. "Ze doen nou al veel en of dat terecht is weet ik niet. Het Rijk kan er veel aan doen, daar gaat het niet om, maar ergens moet het van de mensen zelf komen. Samen doen. Ergens verprutsen ze het, veel te veel vee, veel te veel opvoeren, steeds meer. Het is voor de overheid ook niet gemakkelijk, dat weet ik wel" (mbr 6).

De overheid beschikt over middelen die rechtstreeks effect kunnen hebben, zoals vergoedingen en voorlichting. Maar de agrariërs wijzen er op, dat de overheid ook indirect invloed kan uitoefenen met gunstige gevolgen voor

natuur en landschap. Ze wijzen er op, dat een sociaal rechtvaardig beleid de verschillen tussen grote en kleine boeren en de economische druk op de ondernemers kunnen verkleinen. Als het accent op een minder intensieve produktie komt te liggen en op een betere spreiding van de produktie over de ondernemers, dan kunnen er meer mensen een bestaan in de landbouw vinden en zou dat ook goed zijn voor het landschap. Ook wijst men op de ruilverkaveling als inrichtingsinstrument om conflicten tussen het behoud van natuur en landschap en de landbouw te voorkomen.

De gewenste rol van de overheid wordt door een aantal agrariërs duidelijker verwoord. Het wordt door hen als een taak van de overheid gezien om voorwaarden te scheppen voor verdere ontwikkeling van de agrarische produktie, waarbij afvloeiing van ondernemers zonder levensvatbaar bedrijf bespreekbaar moet zijn. Initiatieven van agrariërs moeten gestimuleerd worden en de overheid heeft daarbij de opdracht om vooruit te zien. In het algemeen heeft de overheid te laat ingegrepen in de produktie, waardoor nu maatregelen als de superheffing nodig zijn en er problemen met de mest zijn. Maar het gaat om een gedeelde verantwoordelijkheid: "We zijn gestuwd, gestuurd, want dat was het: Nederland melkland. De organisaties hebben de landbouw groot gemaakt en ook de overheid. En nu moet je terug. Ge moet, want we hebben het zelf gedaan" (mbr 25).

De algemene kritiek op de rol van de overheid behelst de grote hoeveelheid regels waarmee men wordt geconfronteerd in de bedrijfsvoering. Er is het gevoel dat niets meer kan en dat men sterk gestuurd wordt. Misschien, als die druk weg is, dat er dan weer iets mogelijk is: "Als ze maar eens een keer uitscheiden met het plukken, het inleveren, dan kan je misschien meer plannen maken" (mbr m). Men suggereert dat de overheid vervreemd is van zijn agrarische achterban; dat men wederzijds te weinig van elkaar weet. Men raakt gedemotiveerd. De agrarische beroepsbevolking wordt in een hoek gedrukt en is niet goed meer in staat op eigen benen verder te gaan: "We hebben een geleide economie gehad. Te laat hadden ze in de gaten dat er te veel produktie was. Als je iets dat tijden geleid is ineens loslaat, gaat de hele boerenstand in Nederland failliet. Ze hadden moeten proberen om zich zachtjes terug te trekken" (mbr 8). Die grote gebondenheid aan het landbouwbeleid van de overheid werkt negatief op de bereidheid om iets voor natuur en landschap te doen: "Het had ook anders gekund. Nou willen ze de zaak terugdraaien terwijl dat eigenlijk niet meer kan. Er is veel geïnvesteerd, wat toen nog moest van de overheid. Nou moeten ze met geweld terug en dat is een verkeerde zaak. Alle beperkende maatregelen die er gekomen zijn geeft een grote starheid onder de boerenbevolking en vooral in deze streken".

Duurzame produktie

De rol van de overheid bij het bevorderen van duurzame produktie is bij de meeste agrariërs weinig uitgekristalliseerd. Men constateert dat de produktie in het verleden te veel gestimuleerd is en dat de grote bedrijven misschien een stukje terug kunnen. In beheergebieden zou de produktie een stapje verder terug kunnen en door ruilverkaveling kunnen de koeien vaker in de wei. Meer beperkingen ziet men als "second best" oplossing; liefst moet de overheid met creatieve ideeën komen. Die zijn welkom, als aan twee voorwaarden wordt voldaan: het vertrouwen van de agrariërs moet worden gewonnen, overleg is nodig en geschikte mensen vinden; en men moet net zoveel kunnen verdienen.

Instandhouden van bossen, natuurterreinen

Als de boeren minder zorgen aan hun hoofd zouden hebben, dan doen de boeren uit eigen beweging al veel. Verder is het zaak om geschikte mensen te vinden: de agrariërs met een kleiner bedrijf, die onderhoud als hobby hebben, minder goede grond hebben. De grote bedrijven richten zich toch op de produktie. Een enkeling denkt aan een marktgerichte benadering: het werk aanbesteden onder de boeren. Verder ziet men de ruilverkaveling als een instrument om het behoud van bossen en natuurterreinen veilig te stellen en het beheer ervan te regelen, zonder schade aan de landbouw.

Recreatie

Op recreatie moet de overheid terughoudend reageren. Er zijn genoeg mogelijkheden, het is zaak die mogelijkheden beter te benutten zonder schade aan de landbouw in het gebied toe te brengen. Verder is recreatie een goede zaak als er iets aan te verdienen is. Niet iedereen is daar echter geschikt voor.

Gepleit wordt om de recreatieontwikkeling niet helemaal vrij te laten. Dit om overlast voor de landbouw te voorkomen. Men denkt aan een vergunningenbeleid. Door ruilverkaveling kan de recreatiefunctie afgestemd worden op de landbouw en verder wordt er al gewerkt aan het verbeteren van de infrastructuur (fietspaden).

Streek

Aan de streekfunctie kan de overheid niet veel doen; dat moet de bevolking zelf doen. De overheid moet daarin niet teveel sturen, al kan de overheid wel een coördinerende rol vervullen en daarbij een rechtvaardig beleid voeren. Men denkt aan het verlenen van vergunningen, aan het voeren van overleg in het kader van de ruilverkaveling.

Relatie met de groepen

Per groep liggen de accenten verschillend. Type 1 heeft weinig ideeën over een actieve rol van de overheid: de overheid kan er uiteindelijk niet veel aan doen. De overheid moet zorgen vertrouwen te krijgen bij de agrariërs, vooral bij degenen die geïnteresseerd zijn in het beheer van natuur en landschap.

Groep 2 (de pragmatische landbouwers) benadrukt dat de overheid een rechtvaardig en sociaal beleid moet voeren (de kleine bedrijven niet vergeten om geschikte mensen te vinden). Daarnaast gaat het om initiatieven van de boeren zelf die belangstelling hebben voor aanpassing van hun bedrijf in de richting van de onderscheiden functies.

Groep 3 (de pragmatische ondernemers) zegt dat de overheid de kleine en de grote bedrijven als aparte doelgroepen moet zien waarvoor een aangepast beleid gevoerd moet worden in overleg met de betrokkenen. Bij aanpassing in de richting van de functies moet gelet worden op het samengaan met optimale agrarische produktie. De overheid moet de agrariërs niet tegenwerken maar soepel sturen. De overheid kan dit doen door het accent niet op regulering te leggen maar op het scheppen van gunstige voorwaarden, die het voor agrariërs aantrekkelijk maken over te stappen op een aangepaste bedrijfsvoering.

Groep 4 (onverschilligen) constateert een grote afhankelijkheid (veel beperkingen, veel sturing) van de overheid en vestigt de aandacht op de kleinere bedrijven. Het beleid moet op basis van vrijwilligheid worden uitgevoerd. Daarvoor is vertrouwen nodig en zekerheid bij de betrokkenen dat een agrarisch belang gediend wordt.

Groep 5 (principiële agrariërs) vindt, dat de overheid niet te ver mag gaan met beperkende regelgeving; de boeren moeten vlot kunnen blijven werken. De andere functies van het landschap worden al redelijk goed behartigd; van agrariërs mag men ook een bijdrage verwachten, maar voor de boer als economisch ondernemer kan die bijdrage slechts beperkt zijn.

Conclusie

De overheid heeft in het algemeen geen negatief imago. Een bestaan zonder overheid is ondenkbaar; als partner in het maatschappelijk leven is de overheid algemeen geaccepteerd. Daarbij wordt erkend, dat de overheid eigen verantwoordelijkheden heeft. Veelal niet met de inhoud van het beleid, maar met de uitvoering ervan, de bureaucratische uitwerking, heeft men problemen.

De respondenten geven er tijdens het interview blijk van de rol van beleidsmaker niet gewend te zijn. De overheid heeft tot taak om vooruit te zien en een rechtvaardig beleid te voeren waarin de belangen van de

bevolking zichtbaar blijven. Met de ontwikkelingen in de landbouw is men te ver gegaan, waardoor deze zich tegen de agrarische bevolking keert. Men acht het belang van natuur en landschap niet in strijd met het boerenbelang. De zorg voor natuur en landschap kan worden bevorderd via het boerenbelang.

Bij de duurzame produktie verwacht men van de overheid een stimulerende en creatieve aanpak, een voorbeeldfunctie hoe het beter kan. De gangbare produktie kan minder intensief en in een langzamer tempo zich verder ontwikkelen dan men in de laatste decennia heeft meegemaakt.

Aan het instandhouden van natuur en bossen wordt al meer gedaan maar volgens velen op niet geheel deskundige wijze ("verwildering"). Negatieve gevolgen voor de landbouw moeten vermeden worden en er kan daarvoor een beroep worden gedaan op de kennis en ervaring van de boeren. Niet iedereen is daar echter voor geschikt.

Voor recreatie zijn er al veel mogelijkheden, ze kunnen echter beter benut worden. Incidenteel kan recreatie voor de boer iets opleveren, maar voor nadelige gevolgen voor de agrarische produktie moet men oppassen. Een vergunningenbeleid kan hiervoor zorgen.

Bij de streekfunctie heeft de overheid hoogstens een coördinerende rol. Initiatieven moeten van de bevolking zelf komen. Daar bestaan geen hoge verwachtingen over.

Aanbevelingen

De agrariërs tonen zich aanhangers van het harmonie-model: samenwerking tussen boeren en overheid, samengaan van landbouw met natuur en landschapsbehoud. Over de meer concrete invulling en afbakening van rechten en verantwoordelijkheden tussen de partners wordt niet eensluidend gedacht. De grenzen van de taak van de overheid zijn niet exact aan te geven, maar liggen tussen een terugtrekkende overheid en een zorgende overheid. Er is een relatie met de groepsindeling.

Wat de politieke besluitvorming ook oplevert, de agrariërs wensen een herkenbare, rechtvaardige en betrouwbare overheid. Die overheid moet in het belang van de bevolking (agrariërs en niet-agrariërs) een vooruitziend, creatief en wervend beleid voeren. Toegespitst op de verschillende functies gaan de gedachten uit naar:

- temporisering en minder regulatie van de agrarische produktie, met aandacht voor de lange-termijneffecten (produktieoverschotten, vermessing, opvolging);
- blijvende begeleiding door middel van onderzoek, voorlichting, onderwijs; die begeleiding is ontoereikend voor problemen die op de boeren afkomen en niet te maken hebben met de produktie in technische zin;

- kansen scheppen voor participatie in het onderhoud en beheer van natuur en landschap, voor degenen die er geschikt voor zijn en voor verbetering van het inkomen als dat nodig is;
- begeleiding van de recreatieontwikkeling, zodanig dat de agrariërs er eventueel financieel voordeel van kunnen hebben en er weinig schade optreedt voor de produktie op cultuurgrond. Recreatief medegebruik van agrarisch gebied wordt geaccepteerd.
- coördinatie van streekinitiatieven.

7.6 Regionale verscheidenheid

De agrariërs vinden dat de cultuurgrond in hun gebied intensief gebruikt wordt. Dit ervaart men in de gegeven omstandigheden als onvermijdelijk wil men een bestaan in de landbouw houden. Natuur en landschap gaan dan al snel in de weg staan: de kans op "schade" en overlast is bij een intensief gebruik groot. Men ervaart, dat de economische betekenis van het landschap steeds meer gereduceerd wordt tot een optimaal gebruik van de cultuurgrond. Stukjes bos, beplanting langs percelen, het voorpootrecht langs wegen hebben hun economische betekenis grotendeels verloren. Het laatste, de niet meer aantrekkelijke aanplant van populieren langs wegen op basis van het voorpootrecht, betreurt men omdat dit nog het beste te combineren is met een intensieve produktie op cultuurgrond.

Conclusie

Buiten de cultuurgrond hebben vroeger de beplanting langs wegen, stukjes bos en populierenweiden een economische betekenis gehad. Men denkt voor een verbreding van de economische basis van het bedrijf vooral aan mogelijkheden op dit vlak.

Aanbeveling

Een perspectief voor een bredere functie van het agrarische bedrijf ligt in het gebied bij beplanting buiten de percelen met cultuurgrond. Wegbeplanting, populierenweiden, bosaanplant op minder geschikte agrarische gronden spreken de agrariërs in beginsel aan, maar zijn nu niet economisch aantrekkelijk. Er kan gedacht worden aan de toepassing van set-aside regelingen (in dit gebied nu nauwelijks van toepassing) en subsidieregelingen. De grote druk op cultuurgrond met de ervaren noodzaak van een hoge produktie maakt andere aanpassingen in dit Noordbrabantse gebied problematisch.

In Noord-Brabant zijn vragen gesteld over beheerovereenkomsten, biologische en scharreelprodukten en een premie die men kan verdienen door het bevorderen van zeldzame plantensoorten op eigen land.

8.1 Beheerovereenkomsten

Dit onderwerp is als volgt aan de orde gesteld: "Bent u wel of niet bereid een beheerovereenkomst af te sluiten, waarin overeengekomen wordt dat u tegen een aantrekkelijke vergoeding minder kunstmest en geen drijfmest gebruikt?" Naast de waarom-vraag is in een aantal gevallen ook gevraagd naar welk deel van het bedrijf men er onder zou laten vallen.

Het Relatienotabeleid is in het gebied algemeen bekend, in verband met de voorbereiding van de ruilverkaveling. Er is veel voorlichting gegeven, via de standsorganisaties en verder via directe contacten met de betrokken agrariërs in de aangewezen beheer- en reservaatgebieden. Van de 15 respondenten zijn er 12 met grond in die gebieden. De overige drie hebben er van gehoord.

Eerst worden de reacties op de vraag geanalyseerd, dat wil zeggen de meningen en redenen die men geeft. Dan worden nog eens afzonderlijk de reacties bekeken van degenen die een overeenkomst in het kader van het Relatienotabeleid zijn aangegaan of deze hebben geweigerd.

Meningen

Zeven agrariërs hebben belangstelling voor een overeenkomst zoals omschreven in de vraag. Vier geven aan hoever zij willen gaan: één agrariër (mbr 2) zou zijn hele bedrijf er eventueel onder laten vallen als dit financieel gunstiger zou uitkomen (ook op lange termijn) en het land er "fatsoenlijk" blijft uitzien. Dit is een uitzondering. De anderen willen geen overeenkomst op "zuivere landbouwgrond", dat wil zeggen op percelen waar nu geen beplanting is, of op huispercelen. En voor de percelen met bestaande beplanting op het bedrijf zou men het zwaarste pakket nemen (mbr 4, 8).

Van de acht agrariërs die geen overeenkomst willen, sluiten er vijf een overeenkomst in de toekomst niet uit. Mbr c, d en m doen dit wel; zij willen opbrengst ("produktie") halen van de percelen. De overige vijf vinden een overeenkomst bespreekbaar, maar zien er onder de huidige omstandigheden niets in. Van deze vijf is mbr 6 een geval apart, want bij hem speelt de vergoeding geen rol. Hij wil geen vergoeding voor het

beheer dat hij nu al zonder vergoeding doet. Bovendien wil hij de handen vrij houden om op zijn eigen manier het onkruid te bestrijden en de grond te bemesten. Hij heeft een proefjaar achter de rug en is er van overtuigd dat zijn huidige beheer een gunstiger invloed op de natuur en het landschap heeft dan onder de voorwaarden van een overeenkomst (hij rijdt zijn mest nu in kleinere hoeveelheden uit dan volgens de voorwaarden toegestaan is, echter ook in de winter). Een zwaarder pakket kan hij zich niet veroorloven.

De anderen vinden een overeenkomst voor een buitenperceel bespreekbaar als er over de voorwaarden gepraat kan worden en de bedrijfsomstandigheden gunstiger worden (meer grond erbij, betere stal waardoor er efficiënter gewerkt kan worden en er tijd vrij komt).

Redenen

Maar weinig respondenten kan men beschouwen als notoire tegenstanders of als onvoorwaardelijke voorstanders. Mbr 8 (een agrariër met veel bestuurlijke contacten in de streek) meent dat men de agrariërs als volgt zou moeten benaderen: "Je moet tegen de boeren niet zeggen dat je het voor natuur en landschap doet. Ik zeg tegen ze dat ik een vergoeding krijg die even groot is als de nadelen. Dan is er niets aan de hand. Als je zegt dat je het voor natuur en landschap doet, zeggen ze dat hoeft voor mij niet. Ze zijn gevoelig voor centen. En dan is het verder niet gek dat er wat voor de natuur gebeurt. Als ik in het veld een haas of fazant zie, dan vind ik dat hartstikke mooi".

Mbr 8 geeft in dit citaat eerder zijn eigen motivatie weer dan de motivatie van anderen. Mbr 8 heeft gelijk wanneer hij veronderstelt dat de Noordbrabantse agrariërs geen natuur- en landschapsredenen noemen. Hij is de enige die de doelstelling van natuur- en landschapsbehoud als (bijkomend) argument vermeldt. Vergoedingen blijken wel een rol te spelen, maar slechts bij het deel dat geneigd is een overeenkomst af te sluiten. Een vergoeding is bij hen een noodzakelijke, maar niet altijd een voldoende voorwaarde. Bij degenen die geen overeenkomst denken af te sluiten is de vergoeding geen belangrijke reden. Meer kenmerkend voor de houding tegenover een beheerovereenkomst zijn problemen samenhangend met de produktieomstandigheden en het produktiesysteem op het bedrijf. Steeds weer worden aspecten genoemd van de bedrijfsopzet: onvoldoende grond hebben, voer bij moeten kopen, drijfmest moeten opslaan of kwijt raken, melkquotum volmelken, hoe op een efficiënte manier onkruid bestrijden, de extra arbeid. Als deze problemen niet worden opgelost worden weinig agrariërs met geld over de streep getrokken.

Enkele respondenten gaat het voornamelijk om andere dan financiële en bedrijfsstructurele omstandigheden. Mbr 6 is al meerdere malen genoemd. Mbr 25 heeft zijn interesse buiten de landbouw liggen. Mbr m staat het beheer van natuur en landschap niet aan. Mbr 22 vindt dat er veel

administratieve rompslomp in het Relatienotabeleid zit; verkopen van de grond is het beste.

Relatie met de groepen

Onderstaande tabel geeft de samenhang met de groepsindeling aan. Daarbij is rekening gehouden met de hoeveelheid grond die men in Relatienotagebied heeft liggen.

Tabel 8 Belangstelling voor een beheerovereenkomst.

	geen belangstelling			wel belangstelling		
	geen grond	weinig grond (<30%)	veel grond (>30%)	geen grond	weinig grond (<30%)	veel grond (>30%)
Groep 1		1				
Groep 2			1	2		
Groep 3	1				3	1
Groep 4	1		2		1	
Groep 5		1		1		

Deze tabel laat duidelijk zien, dat de pragmatische landbouwers en de pragmatische ondernemers (de groepen 2 en 3) belangstelling hebben. De onverschilligen en de principiële agrariërs (groepen 4 en 5) niet, voorlopig ook de niet-commerciële landbouwer niet.

Opmerkelijk is het negatieve verband tussen veel grond in Relatienotagebied en de houding tegenover een overeenkomst. De agrariërs zien veel grond in zo'n gebied duidelijk niet als een voordeel. Dat blijkt ook uit het feit dat respondenten zonder grond in het Relatienotagebied meestal geen belangstelling hebben voor een overeenkomst.

Respondenten met grond in Relatienotagebied nader bekeken.

Vijf agrariërs hebben een beheerovereenkomst gesloten, zeven hebben geweigerd. Allen zijn benaderd voor een overeenkomst, niemand heeft zelf het initiatief genomen. Gemiddeld heeft men bijna 5 ha grond in het gebied liggen. Dit is gelijk voor weigeraars en deelnemers, maar binnen deze categorieën loopt de hoeveelheid grond sterk uiteen.

Van degenen die een overeenkomst hebben, noemt alleen mbr 8 "iets doen voor natuur en landschap" een motief om mee te doen, naast de vergoeding en het feit dat het beheer van het perceel inpasbaar is in zijn bedrijfsopzet: "Op één perceel heb ik een beheerovereenkomst, daar doe ik zelfs geen drijfmest op. Ik heb dan ook nog een traditionele stal voor

jongvee. Dan drukt het qua opbrengsten en kosten niet zo erg. Ik kan er alleen mijn drijfmest niet op kwijt. Als zij dat betalen dan vind ik het goed, dan wil ik het voor natuur en landschap wel doen". Een andere respondent kon er, na overleg met de Landinrichtingscommissie, 12 ha grond bij krijgen als hij op die grond een beheerovereenkomst wilde afsluiten. Bij de overigen kwam het er op neer, dat de bedrijfsopzet op het moment van benadering niet in conflict kwam met een overeenkomst op bepaalde percelen en dat het geld mooi meegenomen was. Bijvoorbeeld omdat men op dat moment vrij ruim in de grond zat, dat het betreffende perceel minder geschikt voor agrarische produktie is of slechts met hoge kosten verbeterd kan worden.

De weigeraars gaven redenen op, die er op wijzen dat hun bedrijf er technisch en economisch niet geschikt voor is; dat men de grond "nodig" heeft, niet kan missen. Een overeenkomst zou een optimaal gebruik van de grond frustreren. Een minder doelmatig gebruik past niet in de opzet van het bedrijf; deze is er niet op afgestemd, bijvoorbeeld zomerstalvoeding, waarbij de percelen frequent gemaaid moeten worden voor vers voer. Zij staan voor de keuze van een efficiënt bedrijf of een minder efficiënt bedrijf met compenserende vergoeding voor een overeenkomst. Zij kiezen voor het eerste. Drie weigeraars laten zich mede leiden door andere motieven. Meer principiële zoals bij mbr 6 (je krijgt geld voor een beheer dat je ook zonder geld doet), vrijheid houden en verbondenheid met het perceel (familiebezit), arbeidsvoldoening (streven om minder afhankelijk te zijn van de condities die vanuit natuur en landschap worden opgelegd aan het agrarisch gebruik; "schade" voorkomen) en esthetische motieven (geweldige hekel aan verwaarlozing).

Relatie met de groepsindeling

Zie tabel 9. De deelnemers zitten vooral in de groep van de pragmatische ondernemers. De weigeraars vindt men bij de onverschilligen en verder verspreid over de groepen.

Tabel 9 Relatienotaovereenkomst en groepsindeling.

	Relatienotaovereenkomst (n = 12)	
	ja	nee
Groep 1	-	1 (na proefjaar)
Groep 2	1	1
Groep 3	3	1
Groep 4	-	3
Groep 5	1	1

Vergelijkt men deze tabel met de vorige, dan ziet men in enkele gevallen een discrepantie. Mbr f heeft wel een Relatienotaovereenkomst, maar geen

belangstelling voor een beheerovereenkomst. Hij blijkt een stukje grond in het Dommeldal te hebben (reservaatsgebied), dat uit de familie komt maar niet past in zijn bedrijf. Zijn bedrijf is naar een heideontginningsgebied verplaatst. Hij zou dat perceel liever willen ruilen of verkopen. Omgekeerd zijn er twee respondenten die geen Relatienotaovereenkomst hebben maar wel belangstelling hebben voor een beheerovereenkomst. Zij geven geen prioriteit aan een overeenkomst; zij wachten liever nog even af. Tot ze het geld echt nodig hebben of wanneer verkoop niet lukt.

Conclusie

Beheerovereenkomsten voor het hele bedrijf zijn vermoedelijk maar voor weinig agrariërs bespreekbaar. Eén agrariër vindt dat dan alle consequenties meegenomen moeten worden: "Ja, dat zou ik wel willen doen, maar dan moet de staat mijn bedrijfsgebouw en mijn machines erbij nemen en alles. Dan is het geen productiebedrijf meer" (mbr 2).

Voor de anderen is eventueel een deel van de grond bespreekbaar. Deze staan voor het probleem van de inpasbaarheid. Een ruime minderheid ziet wel iets in een overeenkomst, als het inpasbaarheidsprobleem kan worden opgelost (mestprobleem, voederwinning, hoeveelheid arbeid, hoeveelheid grond, de stallen e.d.). Een kleine meerderheid ziet in dezelfde inpasbaarheidsproblemen juist een onoverkomelijke hindernis voor een overeenkomst. Aanvullende immateriële motieven spelen in dit geheel ook een rol (bijvoorbeeld arbeidsvoldoening).

Aanbevelingen

Een centrale doelstelling van het Relatienotabeleid is het natuur- en landschapsbehoud. Daar is geen expliciete steun voor: deze doelstelling wordt nauwelijks als motief genoemd. Vanuit andere motieven is er wel belangstelling: in dat kader wordt de overeenkomst een middel, een zakelijke transactie met voor- en nadelen. Een financiële compensatie is een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor acceptatie. Het succes van het Relatienotabeleid hangt af van het vermogen om op het niveau van individuele bedrijven de concrete bezwaren in kaart te brengen en op de maat van het individuele bedrijf oplossingen te bieden voor de ervaren knelpunten. Dit vereist een beleid dat oog heeft voor specifieke inpasbaarheidsproblemen van maatregelen op het agrarische bedrijf, en coördinatie met andere maatregelen in het gebied in het kader van de ruilverkaveling.

Een intensieve, cliënt-gerichte benadering is noodzakelijk om de agrariërs te overtuigen van de "redelijkheid" van het algemene belang van het Relatienotabeleid tegenover het opgeven van allerlei privé-belangen dat slechts gecompenseerd kan worden, maar niet extra beloond. Zoals een respondent het uitdrukt: "Het had zo'n vergoeding moeten zijn dat we

zeggen: we hebben geluk dat we in een Relatienotagebied liggen".

Het Relatienotabeleid heeft drie doelstellingen: natuur- en landschapsbehoud, een bijdrage aan de voedselproductie en een passende beloning. Steun voor de eerste doelstelling ontbreekt grotendeels, via de andere doelstellingen kan het beleid wel aanspreken. De ervaren knelpunten bij deze doelstellingen zullen dan de kern moeten zijn van een intensieve, individuele en zakelijke benadering: een gezamenlijk zoeken naar oplossingen op de maat van het bedrijf. Daarnaast moet een gesprek op gang gebracht worden waarin men emotionele en sociale weerstanden kan overwinnen.

8.2 Premies

Vraag: Stel de overheid looft een premie uit aan agrariërs op wier land zeldzame plantensoorten worden aangetroffen. Hebt u interesse in het verkrijgen van die premie? Zo nee, waarom niet? Zo ja, hoe pakt u dat aan?

Slechts 4 respondenten hebben er belangstelling voor, 11 dus niet. Degenen die voor zijn, zien er voor- en nadelen aan verbonden:

	Voordelen	Nadelen
Mbr 6	heeft al 30 jaar oude wei	waar komt het geld vandaan? hoe kom je aan zaden?
Mbr 12	je wordt er niet slechter van	is meer werk; een ander gebied moet dan intensiever
Mbr 25	inkomen; in mijn situatie kan het	niet graag van hogerhand opgelegd krijgen
Mbr m	als het wat opbrengt	-

Mbr 6 noemt geen financieel motief, bij de anderen speelt geld wel een rol. Daarnaast worden bedrijfsstructurele omstandigheden genoemd en de regulering die de keuzevrijheid beknot. De vier voorstemmers zien wel kans om zo'n premie te verdienen, ieder op zijn eigen manier:

- niet maaien (mbr 6)
- zaden in het graszaad (mbr 6, mbr 12)
- graan verbouwen (mbr 12, mbr 25)
- minder intensief (mbr m).

Degenen die er niet voor voelen, voeren de volgende redenen aan:

Voordelen: geen (10x)
als je voederbieten teelt, dan is dat goed voer (mbr 28)

Nadelen: onkruidzaden in de mest die je elders moet afzetten (mbr k), de koeien lusten het niet (mbr b), je maait ze kapot (mbr b), hekel aan bloemen in het gewas (mbr 28, 4), sociale etikettering, zoals "achterlijke boer" (mbr 8, d), arbeidsvoldoening, standaardtrots om er zoveel mogelijk van goede kwaliteit af te halen (5x), overheid kan het niet betalen (mbr b), economisch kan het niet (mbr c, 8).

Opvallend is dus bij deze bezwaren, dat zeldzame plantensoorten in de wei in strijd worden geacht met het streven om veel produktie te halen van een goede kwaliteit. Daarnaast spelen het imago van de ouderwetse boer en esthetische motieven een rol. De meesten weten wel hoe ze een premie kunnen verdienen, nl. door:

- geen kunstmest en bestrijdingsmiddelen, geen drijfmest (mbr 8,4) akkerbouwgewassen (mbr 28)
- laat maaien (mbr d)
- niet ploegen (mbr 4).

Conclusie

De weinige respondenten met interesse zitten verspreid over de groepen. Geld is een reden om het te doen en de praktische omstandigheden zouden het misschien toelaten. Het overgrote deel (11) van de respondenten heeft geen belangstelling. De premie is voor hen geen overtuigend motief. Vooral de pragmatische ondernemers voeren bedrijfseconomische redenen aan en een streven om hoge produktie te halen van goede kwaliteit: "Het is rommel, er zit geen groei in" (mbr 4). De pragmatische landbouwers achten zeldzame plantensoorten niet inpasbaar in hun bedrijfsvoering.

Aanbevelingen

Slechts incidenteel kan een premie op plantensoorten kans van slagen hebben. Het bevorderen van deze beheersvorm zou bij anderen op bezwaren stuiten (overlast van onkruid e.d.). De strijdigheid met de produktiedoelstelling op cultuurgrond is een belangrijk motief om er tegen te zijn.

8.3 Biologische produktie

In Noord-Brabant is de volgende vraag gesteld: Bent u wel of niet bereid over te schakelen op biologische produkten? Dus: produkten waarvoor geen kunstmest en bestrijdingsmiddelen gebruikt mogen worden. De kosten die dit voor u meebrengt worden gecompenseerd door de hoge prijzen die sommige groepen consumenten voor de produkten willen betalen.

Op deze vraag reageren de respondenten als volgt:

- afwijzend 8x
- belangstelling 6x
- weet niet (mbr 25)

De tegenstanders zien in biologische produktie een afwijkende produktiewijze; het gaat hen niet alleen om het uiteindelijke produkt van deze produktiewijze. Ze zien er aspecten in van het agrarische bestaan van vroeger toen er geen bestrijdingsmiddelen waren en de kunstmest schaars (duur) was: de ouderwetse landbouw. Mbr 22 begint daarover: "Dat was ook biologisch-dynamisch. Weet je wat je daarvan krijgt? Lange armen en grote neusgaten. Dat krijg je van het mest kruien. De mest moest je opladen met de riek in die mestwagens. Dan 3 km rijden. Dan er af trekken, een voor een. Hier een hoopje, daar een hoopje. Als we klaar waren hadden we tien wagens gereden en dat kostte drie tot vier dagen. Dan met de riek op de fiets over die zandpaadjes en gelijk met de riek de mest uit elkaar gooien. Dat kan toch niet meer. Je had twee tot drie man personeel. Op dit bedrijf liepen ze toen met minstens tien man rond. We hadden nog een stuk of 15 koeien, 30 beestjes, een stuk of 6, 7 varkens".

Het soort werk dat in hun ogen met biologische produktie samenhangt, wordt emotioneel afgewezen. "Daar begin ik nooit aan, het ligt me niet, ongeacht de kosten. Je bent geen boer meer" (mbr 26). "Nee, daar ben ik niet voor, dat is toch onzin" (mbr 4). Anderen zien geen verschil met het gangbare produkt: "De melk is precies hetzelfde. We mesten met drijfmest, maar dat is ook natuurlijke mest. Spuiten doen we niet. Onze melk wordt onderzocht, ze zijn streng op een of ander middeltje wat in de melk terecht komt. Er mag niets inzitten wat er niet in thuis hoort" (mbr d).

De mogelijke voorstanders vertolken vooral onzekerheid. Het gaat hen ook niet alleen om de kwaliteit van het produkt; dat is maar een aspect. Er komt veel meer bij kijken: "Waarom niet? Het kan natuurlijk, maar ik zie het niet zitten. Voor enkele mensen kan dat wel, voor allemaal niet. Voor de grotere boeren ligt het moeilijker, dat wel. Ik ben half om half. Als er een betere prijs is, ja dan wil ik het wel doen. Maar het kan niet voor iedereen" (mbr 6). Wat deze agrariër samen met veel anderen bezighoudt, zijn de bedrijfsrisico's. Zekerheid van de opbrengst van het gewas, de afzet, de hogere prijs. "Wie geeft de garantie dan? Dan mag het van mij wel" (mbr k). "Als het gegarandeerd meer geld opleverde zou ik het wel doen. Je moet er beter van worden, anders doe ik het niet. Je neemt risico's" (mbr m).

De economische haalbaarheid houdt velen meer bezig dan de kwaliteit van het produkt. "Zolang dat niet economisch onderbouwd is, begin ik daar nooit aan. Ik ben geen hobbyboer. Dat risico neem ik gewoon niet. Ik moet weten welke prijs ik beur" (mbr 8). En mbr 12: "Het is wel leuk, maar niet haalbaar. Aan het spuiten kan je iets doen. En vroeger moesten we ook mesten. Ik hoef dan minder werk te doen, geen kunstmest meer te strooien. Maar ik denk dat het fout loopt. De grond wordt zo arm dat je

er geen liter melk meer van af haalt".

De respondenten zoeken naar praktijkvoorbeelden om hun argumenten te onderbouwen. Positieve voorbeelden worden niet genoemd, wel negatieve. De Kleine Aarde waarvan men bovendien denkt dat deze bevoorrecht is: "Ik ben er niet weg van. Kijk naar de Kleine Aarde. Alle bedrijven moesten daar weg. Ze mochten blijven zitten met hun troep. Hebben zij meer rechten dan wij? Het is onbillijk" (mbr 28).

Relatie met de groepen

Een aantal motieven wordt steeds genoemd, maar per groep in wisselende samenstelling.

- Groep 1: heeft belangstelling. Probleem: hoe moet ik het biologische produkt verkopen, wat levert het op?
- Groep 2: voor 2x, tegen 1x. Problemen: het ondernemersrisico, vrees dat de kwaliteit minder is dan van het gangbare produkt.
- Groep 3: voor 1x, tegen 3x, misschien 1x. Problemen: ondernemersrisico en economische motieven. Daarnaast zijn er esthetische en technische redenen om tegen te zijn.
- Groep 4: voor 2x, tegen 1x, weet niet 1x. Er worden economische en mentale motieven genoemd, naast het ondernemersrisico.
- Groep 5: voor -, tegen 2x. Reden: kwaliteit van het produkt is niet beter. Daarnaast zijn er technische en economische bezwaren; en er is een ondernemersrisico.

Conclusie

Het ondernemersrisico wordt het meest als negatief motief genoemd. Daarnaast het economische motief, de arbeidsvoldoening in het gangbare produkt; in mindere mate spelen technische, esthetische en mentale motieven een rol. De marktbaarheid en de continuïteit van de markt voor biologische produkten houdt de respondenten sterk bezig. De Kleine Aarde wordt als negatief voorbeeld naar voren gehaald, positieve voorbeelden ontbreken.

Aanbevelingen

Voor bijna de helft van de respondenten kunnen biologische produkten een alternatief zijn. Initiatieven dienen echter van anderen te komen om een infrastructuur voor dergelijke produkten op te bouwen, waarmee de producenten meer zekerheid wordt geboden voor de teelt en de afzet van de produkten. Voorlichting over technische en economische aspecten zal een prominente plaats moeten hebben in de organisatie van deze afwijkende produktie.

Scharrelprodukten

De respondenten denken gunstiger over deze produkten. Slechts één respondent (mbr 28) is tegen. Hij ziet er een achteruitgang in ten opzichte van de huidige produktiewijze: "Scharrelvarkens, dat vind ik eigenlijk mishandeling. Als je ziet hoe ze in hun mest liggen. En waar gaat die mest heen: in de grond. Dat noemen ze milieuvriendelijk. Bij de exportcentrale zullen ze het ook niet leuk vinden, zo vies zijn ze. Daar moet de spuit op".

Anderen zijn cynisch. "Hier in de buurt zit er een met scharrelvarkens. Vreemd begrip, echt scharrelen kunnen ze niet" (mbr 8). En mbr d: "Het ei is precies hetzelfde. De hennen lopen bij duizenden los in de schuur met automatische voeding. Maar ze betalen er meer voor en dan denken ze dat het ei van een hen komt die los loopt te pikken". Maar scharrelprodukten zijn voor vrijwel allen bespreekbaar; men reageert er pragmatisch op. Het gaat de respondenten om de risico's, de marktonzekerheid. Er is wantrouwen over de bedoelingen en de overtuiging dat de consument bedrogen wordt: "Ze hebben 30 kippen lopen en ze verkopen 100 eieren" (mbr 22). Het zal vermoedelijk overgaan, zo denken er velen en dan zitten we met de gevolgen van de investeringen.

Relatie met de groepen

Voor iedere groep wegen economische motieven en het ondernemersrisico zwaar. Groep 3, de pragmatische ondernemers, noemt ze het meest.

Conclusie

Er zijn bij scharrelprodukten meer positief-afwachtende reacties dan bij biologische produkten. Er heerst onzekerheid over de marketing-aspecten: de afzet, de continuïteit van de consumentenmarkt. Ook vraagt men zich af wat het verschil in kwaliteit is tussen het scharrelprodukt en het gangbare produkt. Dit laatste weegt echter niet zwaar. Slechts één respondent is tegen. De rest wacht voorlopig nog af.

Aanbevelingen

De respondenten zien zelf geen verschil in kwaliteit. Het welzijn van de dieren als argument spreekt hen weinig aan. Zakelijke overwegingen staan aan de basis van hun belangstelling voor dit produkt. De drempel is minder hoog dan bij biologische produkten. Een goede marketing (door anderen) is cruciaal. Een goede prijs zal een sneeuwbal effect kunnen hebben.

9.1 Inleiding

Er zijn tijdens de gesprekken met de boeren feitelijke achtergrondgegevens verzameld om daarmee de gevonden groepen verder te kunnen profileren naar een aantal persoons-, bedrijfs- en produktiekenmerken. Met deze aanvulling wordt een tweeledig doel beoogd:

- 1 een grotere herkenbaarheid van de gevonden groepen en het vinden van concrete punten in de bedrijfssituatie waarop een strategie voor aanpassing van de bedrijfsvoering geënt kan worden;
- 2 een verkenning van de samenhang tussen de uitspraken (opvattingen, motieven e.d.) van de boeren en hun feitelijke bedrijfsomstandigheden.

Bij dit laatste punt moet in het oog worden gehouden, dat de achtergrondgegevens slechts een moment-opname betreffen. De gesprekken vonden plaats in een periode met grote veranderingen. Een aantal jaren terug is in het gebied een landinrichtingsproject in voorbereiding genomen. Ten tijde van het eerste gesprek werd juist gestemd. Uit literatuur is bekend dat een ruilverkavelingsprocedure de aanzet vormt voor een zeer gecompliceerd veranderingsproces op velerlei gebied. Reeds in een vroeg stadium kunnen boeren reageren op voorgenomen en uitgevoerde maatregelen. Ruilverkaveling heeft een katalysatorwerking maar heeft ook een differentiërende werking, op korte en op lange termijn, op collectief en op individueel niveau. Eenmalige meting van achtergrondkenmerken heeft midden in een ruilverkavelingsproces slechts beperkte geldigheid als indicatie voor de stabiliteit van de feitelijke omstandigheden op een bedrijf over meerdere jaren. De gemeten omstandigheden kunnen soms sterk door "toeval" beïnvloed zijn. Een voorbeeld is de hoeveelheid cultuurgrond in gebruik op het bedrijf. Verschillende boeren hebben in afwachting van kavelruil tijdelijk een hoeveelheid grond toegewezen gekregen, die zij per jaar huren of mogen gebruiken. Deze grond betekent vaak een uitbreiding van hun areaal cultuurgrond, zonder dat zij daaraan enige zekerheid kunnen ontlenen voor de toekomst. Aan deze uitbreiding kunnen zij meestal niet direct hun bedrijfsvoering aanpassen. Het omgekeerde is echter ook denkbaar, namelijk dat boeren proberen de omvang van hun veestapel hoger te houden dan verantwoord is in verband met hun quotum. Dit in de verwachting dat zij qua bedrijfsomvang gunstig uit de ruilverkaveling tevoorschijn kunnen komen. Daarnaast zijn er boeren die nog midden in de besluitvorming zitten over beheerovereenkomsten of een aanbod hebben gekregen om er grond bij te nemen onder beheervoorwaarden. Zo zit er een agrariër in het bestand die zijn bedrijf van 25 ha naar 37 ha had vergroot met 12 ha Relatienotagebied. De mogelijke gevolgen van deze beslissing waren ook voor de betrokken agrariër zelf niet duidelijk ten tijde van het interview.

Geprobeerd is bij de interpretatie van samenhangen rekening te houden met deze bijzondere omstandigheden. In de volgende hoofdstukken worden de relaties met persoons-, bedrijfs- en produktiekenmerken besproken. In een basistabel zijn de meeste achtergrondgegevens opgenomen (tabel 10).

Tabel 10 Achtergrondgegevens per groep.

	type 1 niet commercieel	groep 2 pragmatische landbouwers	groep 3 pragmatische ondernemers	groep 4 onverschil- ligen	groep 5 principiële agrariërs
aantal boeren	(1)	(3)	(5)	(4)	(2)
1 leeftijd (gem)	52	47	51	51	53
2 opvolging	?	2x ja 1x n.v.t.	3x ja 1x dubbel	1x ja 2x nee 1x ?	2x ja 1x n.v.t.
3 opleiding	l.o.	lts	lts lts mls	lts 2x mls	lts 1x mls
4 bestuurlijke activiteiten	nee	2x ja	3x ja 1x nee	nee 2x nee	1x ja 1x nee
5 cultuurgrond	11,5	17,5	28,9	17	29
6 melkvee	17,5	52	72,4	35,7	65
7 quotum	70 000	264 000	398 000	199 000	430 000
8 eigend./pacht 0/100		73/27	70/30	58/42	76/24
9 bedrijfstype	melkvee	melkvee + neventak (varkens; meststieren)	melkvee + neventak (varkens; kalveren) 3x	rundvee	weide- bedrijf + fokken jongvee
10 staltype	grup met rooster	1x grup met rooster 2x ligboxen	ligboxen	grup met rooster	ligboxen
11 melkvee: jongvee	1 : 1	1 : 0,6	1 : 0,7	1 : 0,5	1 : 1,15
12 quotum/koe	4 000	4 873	5 587	4 822	6 615
13 melkvee/ha grasland	1,8	4,6	4,0	3,1	3,6
14 stikstof- gift/ha	270	470	370	413	400
15 neveninkom.	-	1x part-time	3x loonwerk baan	1x loonwerk	-
16 beheerover- eenkomst	na proefjaar opgezegd	1x ja 1x nee	3x ja 1x nee	3x nee	1x ja 1x nee

9.2 Persoonskenmerken

Er zijn vier persoonskenmerken bekeken: leeftijd, opvolging, opleiding en bestuurlijke activiteiten.

Leeftijd als kenmerk zegt niet veel; de groepen blijken heterogeen en op het bedrijf werken vaak nog vader en zoon samen. Bij de pragmatisch ingestelde groepen 2 en 3 en verder bij de principiële agrariërs is vrijwel zonder uitzondering sprake van opvolging waarbij vader en zoon samenwerken. Vrijwel geen opvolgers zijn er bij type 1 (de niet-commerciële landbouwer) en groep 4 (de onverschilligen).

Bij de opleiding komen we een generatieverschil tegen. De oude generatie heeft in het algemeen weinig opleiding, de jonge generatie in het algemeen meer. Maar ook nu nog zijn er enkele (toekomstige) opvolgers die "niet goed konden leren" of het buiten de landbouw niet naar hun zin hadden en uiteindelijk op het ouderlijk bedrijf terecht kwamen.

Bestuurlijke activiteiten vindt men vooral bij de pragmatische groepen, zowel de ondernemers onder hen als de landbouwers. Ook één van de twee principiële agrariërs heeft bestuurlijke functies. Er is meestal een positief verband met de opvolgingssituatie en het opleidingsniveau.

Tot de profilering dragen al met al opvolging, opleiding en bestuurlijke activiteiten bij. De groep 4 (de overschilligen) onderscheidt zich door een ongunstige opvolgingssituatie en geringe bestuurlijke activiteiten (behalve mbr 25: die is gaan extensiveren om op plaatselijk niveau actief te kunnen zijn, o.m. in de gemeenteraad en een gilde). De pragmatisch ingestelde agrariërs (ondernemers en landbouwers) zijn hun tegenpolen, terwijl bij groep 5 (de principiële agrariërs) de opvolgingssituatie er ook goed uitziet.

9.3 Bedrijfskenmerken

Bij deze kenmerken blijkt de eigendom/pachtverhouding een minder differentiërend kenmerk te zijn, omdat het overgrote deel van de boeren de grond voornamelijk in eigendom heeft. Pachtbedrijven vindt men bij type 1 en bij groep 4 (de onverschilligen).

Van de overige kenmerken zijn het bedrijfstype, de veebezetting, het quotum en nevenactiviteiten van belang voor de profilering. Type 1 heeft een kleinschalig, extensief bedrijf. Groep 2 (de pragmatische landbouwers) heeft een groter bedrijf (gem. 17.5 ha) maar vooral een hogere productie met neventak. Groep 3 (de pragmatische ondernemers) heeft een fors bedrijf (bijna 29 ha) met veel productie, inclusief neventakken en neveninkomsten uit loonwerk en een beheerovereenkomst. Groep 4 (de onverschilligen) heeft weer een kleiner bedrijf (17 ha), zonder veel nevenactiviteiten en -inkomsten. Groep 5 (de principiële agrariërs) heeft

zich gespecialiseerd in melkvee op forse, moderne bedrijven (gem. 29 ha).

Van de ontwikkeling van het bedrijf is een beeld verkregen door een aantal kengetallen te vragen over 1970 en 1980. Wat betreft de uitbreiding in ha grond is groei opgetreden, behalve type 1, waarbij in de groepen 3 en 5 bijna een verdubbeling ten opzichte van 1970 optrad; vooral in de jaren zeventig was dit het geval. Bij de toename van de hoeveelheid vee is er een grote stijging in de jaren zeventig geweest en een afname in de laatste jaren (superheffing). In ontwikkeling van het bedrijf (stijging hoeveelheid grond en vee) is er een duidelijke volgorde onder de groepen. Het minst gegroeid is type 1 (alleen iets meer vee), dan groep 4 (grond en vee erbij), groep 2 (relatief veel vee erbij), groep 5 (aanzienlijke stijging van grond en vee) en tenslotte groep 3 (sterke stijging grond en vee).

9.4 Produktiekenmerken

De gegevens over de produktie op perceelsniveau zijn problematisch. Over de maaidatum bijvoorbeeld blijken verschillende boeren dezelfde datum van de eerste snede op te geven, terwijl de één dat "vroeg" vindt en de ander "vrij laat". Een en ander zal sterk afhangen van de plaatselijke omstandigheden (hoeveelheid percelen, ligging en bodemgesteldheid van de percelen). Ook de stikstofgiften per ha blijken uiteen te lopen en maar weinig verband te houden met de groepsindeling. Uitzonderingen zijn de niet-commerciële landbouwer (laag) en groep 2, de pragmatische landbouwers (zeer hoog).

Op bedrijfsniveau zijn de belangrijkste kenmerken: staltype, quotum per koe en veedichtheid (melkvee/ha grasland).

Type 1 heeft een extensief bedrijf. De pragmatisch ingestelde groepen (groepen 2 en 3) hebben een intensieve produktie. De principiële agrariërs (groep 5) hebben een hoog quotum per koe, maar geen bijzonder hoge veedichtheid. De onverschilligen hebben een traditionele stal (grup met roosters) met een "modale" produktie.

Ook over de produktie zijn gegevens beschikbaar voor de jaren 1970 en 1980. Voor alle bedrijven geldt, soms meer en soms minder, dezelfde ontwikkeling: ontmenging en specialisatie binnen een produktietak. In 1970 hadden velen nog enige akkerbouw (granen, soms suikerbieten, aardappelen), in 1980 niet meer. In 1980 of erna bleken velen ook neven-takken te hebben verminderd of weggedaan (mede onder invloed van de melktank). Op geen enkel bedrijf blijkt zich het omgekeerde (meer verscheidenheid in de produktie) te hebben voorgedaan.

Conclusie

Niet alle achtergrondgegevens zijn van belang voor een profilering van de groepen. Een flink aantal echter wel. In de basistabel zijn de exacte gegevens opgenomen, in de navolgende tabel zijn de verschillen bij elkaar gebracht.

Tabel 11 Samenhang tussen achtergrondkenmerken en groepsindeling.

	Type 1	Groep 2	Groep 3	Groep 4	Groep 5
	niet- commerciële agrariër	pragmatische landbouwers	pragmatische ondernemers	onverschil- ligen	principiële agrariërs
Opvolging		+	+		+
Opleiding		+	+		
Bestuurlijke activiteiten		+	+		
Opp. grond	-		+		+
Melkvee	-		+		+
Quotum	-		+		+
Neventak		+	+		
Neveninkomsten			+		
Staltype	-		+	-	+
Quotum/koe	-				+
Veedichtheid	-	+			

+ = meer dan gemiddeld

- = minder dan gemiddeld

De eindconclusie is duidelijk: type 1 heeft een kleinschalig, extensief bedrijf zonder nevenactiviteiten. Groep 2 (pragmatische landbouwers) heeft het van oorsprong kleinere bedrijf levensvatbaar gemaakt door sterke intensivering van het gebruik van de cultuurgrond en meestal ook door modernisering van de produktie, waarbij een neventak. Groep 3 (pragmatische ondernemers) bestaat uit de grotere agrariërs met een dynamische bedrijfsvoering. De bedrijven van groep 4 (onverschilligen) zijn matig gegroeid en hun levensvatbaarheid staat onder sterke druk (weinig opvolgers). Groep 5 tenslotte heeft het gezocht in optimale rationalisatie van de melkveeproduktie.

In de voorgaande hoofdstukken zijn reeds per onderwerp specifieke aanbevelingen geformuleerd. Hier worden enkele grote lijnen geschetst voor een maatschappelijk kansrijk beheer in het Noordbrabantse gebied. Daarvoor is nodig een synthese van het "outsiders perspectief" van de onderzoekers (dat wil zeggen hun inzichten uit theorie en onderzoek) met het "insiders perspectief" van de geïnterviewde agrariërs (dat wil zeggen hun ervaringen uit de dagelijkse praktijk). Het concept van maatschappelijke functies, sleutelprincipes en concrete beheersvormen heeft daarbij een bindende functie. De onderzoekers zijn begonnen met het aangeven van de contouren van dit concept. De respondenten hebben vervolgens door middel van interviews op deze ideeën gereageerd. Daarover is in de voorgaande hoofdstukken gerapporteerd.

Uit die hoofdstukken blijkt soms grote overeenstemming onder de respondenten. Vrij vaak ook onzekerheid, onvolledige beeldvorming en onvoltooide oordeelsvorming. Ten slotte komen er ook op enkele punten aanzienlijke verschillen van mening naar boven. De hierna volgende aanbevelingen worden op gebiedsniveau gedaan; er is geen ruimtelijke uitwerking aangegeven. Enerzijds omdat hiervoor in de projectgroep de expertise ontbreekt, anderzijds omdat deze uitwerking een afzonderlijk onderzoek zou vergen. Een korte blik op de geografische spreiding van de gevonden groepen over het gebied leert, dat er geen samenhang is tussen de ruimtelijke structuur van het gebied en de spreiding van de gevonden groepen. Een aanvullend representatief onderzoek naar de ruimtelijke spreiding en kenmerken van de agrarische bevolking volgens de groepsindeling is de ontbrekende schakel tussen dit verkennende onderzoek onder de agrariërs en de follow up ervan in de vorm van een sociaal-ruimtelijk plan voor het beheer van het landschap. Daarmee is in dit rapport ook de belangrijkste aanbeveling voor verder onderzoek geformuleerd.

Wat in Noord-Brabant opvalt, is de grote nadruk op produktie. Omgaan met natuur en landschap is grotendeels gereduceerd tot omgaan met cultuurgrond. Er staat op het landschap een enorme druk vanuit het primaat van de agrarische produktie. Uit de historische schets van de sociaal-economische ontwikkeling van het gebied komt een ongekende intensivering en expansie van de agrarische functie van het gebied naar voren. Dit proces is zover gevorderd, dat de verschillende vormen van ruimtegebruik elkaar gaan uitsluiten. De mogelijkheden voor meervoudig grondgebruik lijken tot een minimum geslonken. Moderne landbouw is steeds moeilijker te combineren met mogelijkheden voor recreatie, natuurbeheer en een afwisselend landschap in visueel-ruimtelijke zin. De respondenten ervaren deze ruimtelijke en functionele onverenigbaarheid van doeleinden op "dure grond" heel sterk. Mbr 6, het "ouderwetse" type, is de uitzondering die de regel in dit opzicht bevestigt.

Maatschappelijke krachten zijn voor dit proces verantwoordelijk geweest. Deze krachten hebben voor veel agrariërs continuïteit in de bestaanszekerheid gebracht en aanzienlijke verbetering van de werkomstandigheden. De respondenten van het dominante type (en dat zijn ze bijna allemaal) geven te kennen dat - welke vormen van beheer ook de voorkeur mogen krijgen - er geen sprake kan zijn van een terugkeer naar de vroegere produktieomstandigheden. Beheer van natuur en landschap mag geen "achteruitgang" zijn en moet voldoen aan gelijkwaardige standaarden van doelmatig en doeltreffend omgaan met de omgeving als in de gangbare landbouw gebruikelijk is.

Dezelfde maatschappelijke krachten echter die de agrariërs bestaanszekerheid en materiële vooruitgang hebben bezorgd, zijn verantwoordelijk voor de grote afhankelijkheid van de agrarisch-institutionele omgeving, die de respondenten in hun dagelijkse bestaan ervaren. De landbouw als produktiesector bestaat in de huidige samenleving uit een netwerk van op elkaar aangewezen gespecialiseerde groepen. Voorlichting, landbouwonderwijs, dienstverlening, toelevering, bewerking, verwerking, distributie en afzet, en ten slotte ook nog eens de producenten van primaire agrarische goederen (de boeren) vervullen daarin essentiële, niet-uitwisselbare taken. De activiteiten van de participanten worden door dit netwerk voorgestructureerd en kunnen niet zo maar gewijzigd worden. De boeren zijn zich dit sterk bewust. Ze leveren hun eigen inbreng als het gaat om agrarische produktie en ze weten dat ze er voor beloond worden als die inbreng zo goed mogelijk op de eisen van het netwerk is afgestemd. De zakelijke bindingen die daarvoor nodig zijn, zijn vanzelfsprekend. De ontwikkelingen in dit netwerk worden echter lang niet altijd van harte gevolgd.

Voor natuur- en landschapsbeheer ontbreken nog grotendeels dergelijke maatschappelijke arrangementen. Het beheer van natuur en landschap is voor de boeren nooit een zelfstandige activiteit geweest. Toen gebruik en beheer niet meer gingen samenvallen en voor het beheer aparte maatregelen moesten worden getroffen, werd de organisatie ervan opgepakt door de overheid en particuliere instellingen (Natuurmonumenten e.d.). De agrarische gebruikers passen in dit model slechts als uitvoerders van de maatregelen.

Het bovenstaande vertaalt zich rechtstreeks in de houding tegenover aanpassing. Worden de boeren als individu op het beheer van natuur en landschap aangesproken, dan is dat meestal bespreekbaar omdat ze op het eigen bedrijf met de consequenties van het beheer te maken hebben, omdat beheer inkomsten kan opleveren, omdat beheer als werk soms aantrekkelijk wordt gevonden. Maar overigens komt uit de reacties van veel respondenten een instelling naar voren van niet hoeven aan te passen. Er is meestal geen dringende noodzaak om er serieus werk van te maken en ook de uitdaging in die richting ontbreekt. Aanpassing betekent afwijken van het bestaande, het gangbare. Aanpassing is dan al snel een zaak van niet kunnen aanpassen en tegelijk niet weten aan te passen. De

respondenten zijn opgegroeid en functioneren voornamelijk binnen een maatschappelijke sector die op een andere taak dan een sociaal-economisch verantwoorde agrarische produktie niet is ingesteld.

Wat is binnen deze randvoorwaarden dan nog mogelijk? De reacties op het concept hebben geleid tot een vierdeling van het dominante type. De indeling in groepen geeft een indicatie voor de flexibiliteit in mogelijkheden voor het beheer van het landschap. Alleen al het feit dat er geen subtypen maar groepen zijn gevonden, illustreert de smalle marges voor een beter beheer van het landschap in het Noordbrabantse gebied. Een nadere beschouwing van de afzonderlijke elementen van het concept schept enige duidelijkheid over de grenzen van het mogelijke.

Duurzame produktie

De marge bestaat hier uit een bereidheid onder de meeste groepen om de produktie op het bedrijf wat minder intensief te maken, meer verscheidenheid in het bouwplan aan te brengen en de produktie eventueel wat diervriendelijker te maken (scharreelprodukten). Wezenlijke verandering in de gangbare produktiewijze zit er niet in. Dit blijkt uit de reacties op biologische produktie en vooral op het verkrijgen van een premie. Men ziet daarin al snel een strijdigheid met de produktiedoelstelling.

De bevindingen in Noord-Brabant maken steun waarschijnlijk voor een landbouwbeleid dat de teelt van niet-commerciële gewassen wil bevorderen (bijvoorbeeld groenbemesters) en het gebruik van meststoffen aan banden wil leggen (door normering). De respondenten zeggen, dat dezelfde overheid dan oplossingen moet aandragen voor het drijfmestoverschot waarmee men nu te maken heeft. Ook zeggen ze dat de overheid dan tevens het gebruik van kunstmest omlaag moet zien te brengen. Het gebruik van bestrijdingsmiddelen is een moeilijk onderwerp. Veelal wordt de loonwerker er mee belast. Veel respondenten doen het niet graag. Maar er is, bij handhaving van het hoge produktieniveau, geen alternatief dat even doelmatig en doeltreffend is. Spuiten wordt in combinatie met scheuren toegepast als het produktief vermogen van grasland te veel terugloopt.

Instandhouden bossen en natuurterreinen

De intensiteit van de produktie in Noord-Brabant maakt dat het perspectief ligt in een aanvullende bijdrage in twee vormen:

- op het bedrijf zelf als men "ruim in de grond" zit. Dit is helaas slechts bij een klein deel van alle bedrijven het geval (de pragmatische ondernemers). Op deze bedrijven is ruimte voor beheerovereenkomsten, ook eventueel voor bosbouw volgens set-aside regelingen. Er zijn op deze "gezonde" bedrijven ook agrariërs die kiezen voor specialisatie in de rundveehouderij (de principiële agrariërs). Van hen mag geen blijvende bijdrage verwacht worden.
- een bijdrage buiten het bedrijf, op reservaatgrond of bij het onderhoud van beplanting langs wegen, in bossen en overhoeken e.d. Ook hiervoor bestaat belangstelling. Boeren die meestal op het eigen bedrijf geen

kans zien die bijdrage te leveren (de pragmatische landbouwers). Binnen deze categorie meestal vrij kleine bedrijven is ook een groep die er liever niet van wil weten (de onverschilligen).

Recreatie

De respondenten willen het gebied graag "landelijk" houden. Ze hebben er volop begrip voor, dat recreanten van zo'n landelijk gebied willen genieten. Recreatief medegebruik wordt dan ook geaccepteerd mits de eigen leef- en werkomstandigheden daardoor niet in de knel komen.

Over vergroting van de economische betekenis van de recreatie is men niet optimistisch. Men wijst op de aantrekkingskracht van nabijgelegen recreatie- en natuurgebieden. De opmerkingen van de respondenten getuigen van een realistische visie. Het is aan te bevelen de mogelijkheden voor een bijdrage aan de recreatiefunctie open te houden door het landelijke karakter van het gebied niet verder aan te tasten in het kader van de ruilverkaveling en dorpsuitbreidingen. Belemmeringen voor individuele aanpassing (bijvoorbeeld kamperen bij de boer) moeten vermeden worden.

Streek

De bijdrage aan de streekfunctie is beperkt. Een vergroting van de streekfunctie is niet gemakkelijk. De respondenten noemen zelf als mogelijke bijdrage de "aankleding" en verzorging van het landschap door koeien buiten te houden, mest onder te werken, bezig te zijn met oogstwerkzaamheden en onderhoud van afrastering, slootkanten e.d. Zelfs deze bescheiden bijdrage wordt bedreigd door innovaties zoals de zomerstalvoeding. De menselijke aanwezigheid wordt vervangen door machines die zich alleen incidenteel in het landschap vertonen.

Andere bijdragen gaan in tegen de algemene tendens van individualisering, toenemende mobiliteit, segmentering van het maatschappelijk verkeer. Ook niet-agrariërs zijn voor de vervulling van hun behoeften en strevingen steeds minder afhankelijk van de plaatselijke omgeving; ze participeren in steeds minder streekgebonden maatschappelijke structuren en dat op een meer vrijblijvende basis.

Er zijn slechts weinig respondenten die met enige nostalgie terugdenken aan het verleden, waarin men sterk afhankelijk was van burenhulp en streeksamenwerking, in en buiten de landbouw. Initiatieven om streekcontacten, ook op commerciële basis, te verstevigen en in het landschap een gemeenschappelijk streekeigen identificatiekader te zoeken, getuigen van een zeker idealisme dat gekoesterd kan worden. Bij de respondenten is dit idealisme weinig aanwezig.

Over de sleutelprincipes kunnen we betrekkelijk kort zijn. Er bestaat in het algemeen weinig verschil van mening over deze principes.

Ruimtelijke schaal

Een aanpak op streekniveau wordt onderschreven. Het gaat meer om de vraag hoe die aanpak er uitziet. Het beheer moet aan de eisen van een doelmatig gebruik van de grond voldoen. Maar men heeft geen homogeen, monofunctioneel gebied voor ogen. Verschillende doeleinden moeten mogelijk zijn die te zamen de pijlers voor het "landelijke" karakter vormen. De aanwezige geschiktheid van de grond voor de verschillende vormen van grondgebruik zou het uitgangspunt voor het beheer kunnen zijn. Omdat die geschiktheid in het gebied (nog) varieert zijn er gunstige mogelijkheden voor een gedifferentieerd beheer.

Ruilverkaveling als vorm van landinrichting voor dit gebied kan in dit verband een bedreiging zijn. Ruilverkaveling heeft primair tot doel de productieomstandigheden in de landbouw te verbeteren, onder meer door verbetering van de waterbeheersing. Daardoor kunnen externe effecten optreden die de condities voor natuur- en landschapsbehoud doen verslechteren. Het Relatienotabeleid kan slagvaardiger uitgevoerd worden als het wordt gecombineerd met ruilverkaveling. Tegelijk echter wordt dit beleid door ruilverkavelingsmaatregelen zoals betere af- en ontwatering teruggedrongen tot speciaal aangewezen gebiedsdelen. Men moet er voor oppassen dat het overige gebied (meer dan 90% van de totale oppervlakte) een territorium wordt dat voor andere functies dan optimale agrarische productie ongeschikt wordt. Voor het gehele gebied zou de regel moeten gelden, dat zeer terughoudend wordt ingegrepen in het fysische milieu en de ruimtelijke structuur; men zou zich moeten concentreren op kavelruil. Men bereikt reeds veel met grote zorgvuldigheid en meer aandacht voor externe effecten bij voorgenomen ingrepen in het landschap.

Gescheiden/verweven beheer

In het Noordbrabantse gebied lijkt het punt gepasseerd, dat verweving van functies op perceelsniveau structureel mogelijk is buiten de Relatienotagebieden. Op gebiedsniveau moet dan ook veel aandacht en creativiteit worden besteed aan de ruimtelijke structuur. Ruimtelijke verweving kan men bevorderen door te beplanten langs wegen, overhoeken en langs de grotere percelen. De agrariërs zouden daar dan bij ingeschakeld kunnen worden: men kan gebruik maken van hun ervaringen. Er zijn groepen die daarvoor voelen. Dergelijk beheer lijkt alleen haalbaar in combinatie met andere maatregelen in de richting van duurzame productie (zie aldaar).

Marktgeoriënteerd handelen

De respondenten zijn geen echte ondernemers die de risico's van het "vrije" marktmechanisme aanvaarden. Er is behoefte aan de zekerheid van een institutioneel netwerk voor (aangepaste) agrarische productie en beheer van natuur en landschap. Het netwerk van de gangbare landbouw is daar weinig geschikt voor: het is primair gericht op het verhogen van de economische waarde van agrarische goederen, niet op de ecologische waarde; consumenten participeren er bovendien niet in. Een krachtig beleid

blijft nodig om deelmarkten te exploreren die milieu- en natuur- en landschapsvriendelijker zijn. Initiatieven worden al genomen door bijvoorbeeld Albert Heijn.

De rol van de overheid

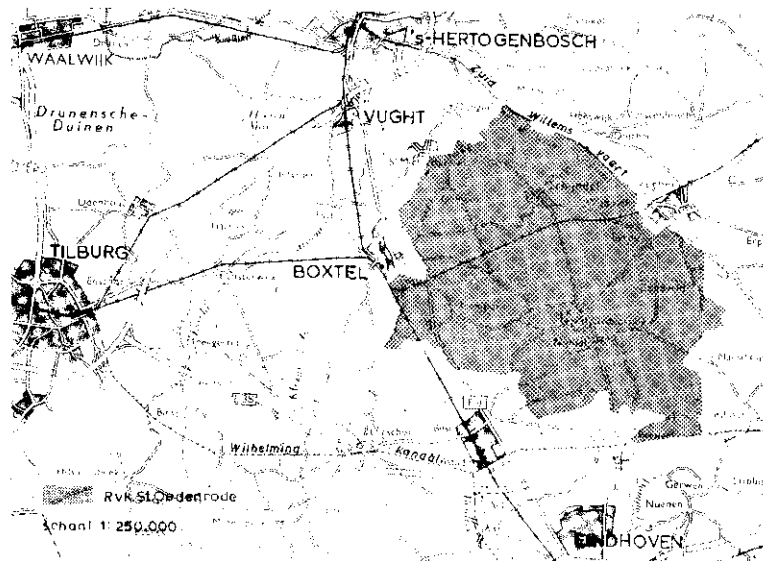
De reacties van de respondenten en de indeling in groepen als resultaat van de analyse geven ons inziens duidelijk aan dat de overheid moet overgaan op een doelgroepenbeleid. De belangen van de agrarische bevolking zijn divers en heterogeen geworden. Elke groep heeft zijn eigen visie op de rol van de overheid. In hoofdstuk 6.3 is beschreven hoe de gevonden groepen gestimuleerd kunnen worden om hun bedrijf aan te passen.

Regionale verscheidenheid

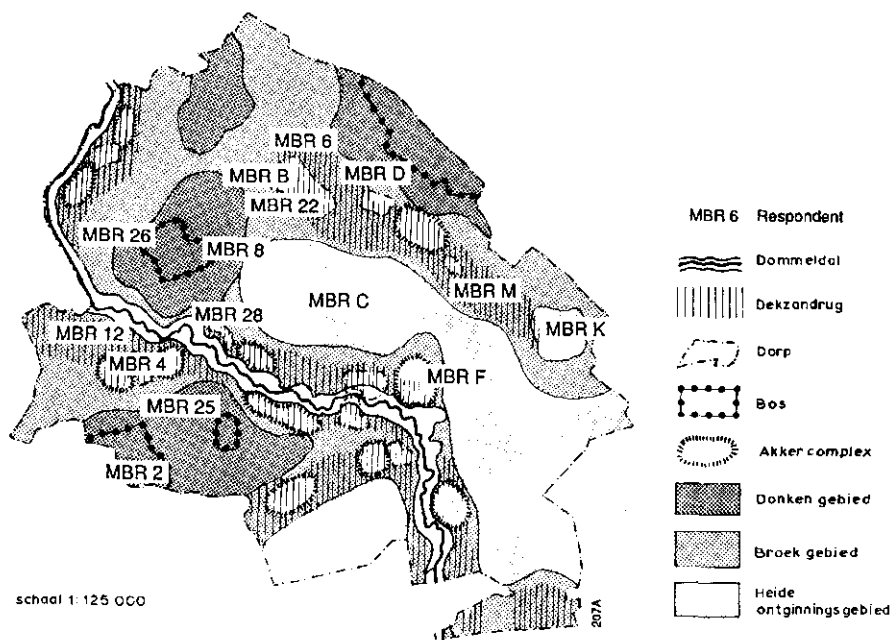
De smalle functie die het gangbare bedrijf in Noord-Brabant vervult in het beheer van natuur en landschap kan worden verbreed door de zorg voor beplanting buiten de percelen en buiten het bedrijf. Met die beplanting voelen velen zich nog verbonden en bovendien zijn in het gebied verdergaande aanpassingen al snel problematisch door de ervaren noodzaak van een intensieve productie op de beschikbare cultuurgrond.

LITERATUUR

- Bauwens, A.L.G.M. en J.A. van Driel, 1981. De kleine bedrijven op de zandgronden in de jaren zeventig. In: Bauwens e.a., 1981. Landbouw tussen vrijheid en gebondenheid. Den Haag, LEI.
- Crijns, A.H. en F.W.J. Kriellaars, 1987. Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant, 1800-1885. Tilburg. Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 1975. Bestaan en bedrijvigheid. Aspecten van het sociaal en economisch leven in stad en Meierij van 's Hertogenbosch, 1750-1850. Tilburg .
- Heesters, W. en C.S.M. Rademaker, 1972. Geschiedenis van St.Oedenrode. Tilburg .
- Hollenberg, P., 1956. Gerlacus van den Elsen. Emancipator van de Noordbrabantse boerenstand, 1853-1925. 's Hertogenbosch.
- Kriellaars, F.W.J., 1952-1955. De Brabantse landbouw in de periode 1925-1950. In: J.E. de Quay (red.). Het nieuwe Brabant. Deel II: 299-356. 's Hertogenbosch.
- Kruis, G. et al., 1987. De oplossing van Brabant. Tilburg.
- Landbouwstructuuradvies ruilverkaveling St.Oedenrode, 1980. (concept)
- Landinrichtingsplan ruilverkaveling St.Oedenrode, 1986.
- Puijenbroek, F.J.M., van, 1969. Onder de voet gelopen. Het ontstaan en verdwijnen van een kleinnijverheid in Nederland na 1800. De Brabantse klompenmakerij. Tilburg.
- Velthoven, H. van, 1938. Stad en Meierij van 's Hertogenbosch. Amsterdam. "Joost van den Vondel".

Afb. 5 Ligging ruilverkavelingsgebied St. Oedenrode
(Bron: Plan Rvk Sint-Oedenrode, LD).

Afb. 6 Landschapsstructuur van het ruilverkavelingsgebied St. Oedenrode
(naar: Plan Rvk Sint-Oedenrode, LD).

Aanhangsel Vragenlijst hoofdonderzoek (onderzoeksgebied
St. Oedenrode)

- Introductie:
- Voorstellen (als medewerkers De Dorschkamp)
 - Doel onderzoek: Uitzoeken hoe agrariërs denken over het beheer van natuur en landschap. Moet leiden tot beleidsaanbevelingen.
 - Opbouw: Vragen over N+L daarna over bedrijfsvoering, daarna rondleiding.
 - Cassetterecorder (Ik neem het gesprek graag op de band op, dan hoef ik niet zoveel te schrijven).

Blok I

- Aanwijzing:
- Gelegenheid geven aan respondent om eigen verhaal te vertellen (non-directief).
 - De respondent bij het onderwerp houden door telkens weer diens verhaal samen te vatten (laatste zin op vragende toon).
 - Waarom-vragen gebruiken. Als de respondent relaties legt tussen natuur en landschap en vragen hoe dat zit. Bijv.: "U zegt dus:..., kunt u dat nader toelichten?"

Vraag 1 Zijn de natuur en het landschap in deze streek de afgelopen 20 jaar veranderd?

Doorvragen: Wat vindt u van die veranderingen?

Vraag 2 Nu wil ik het graag meer specifiek over uw eigen bedrijf hebben. Op welke manier heeft u op uw bedrijf met natuur en landschap te maken?

Doorvragen:

- U heeft nu een aantal zaken genoemd waarbij u met natuur en landschap te maken heeft (samenvatten). Kunt u daar nog meer voorbeelden van noemen?
- Op welke punten houdt u wel en op welke punten houdt u geen rekening met natuur en landschap?
- Gaan uw collega's er op dezelfde manier mee om?

Vraag 3 U heeft een aantal punten genoemd waarbij u rekening houdt met natuur en landschap. Horen deze zaken bij een normale bedrijfsvoering of zegt u: "Nee, dat doe ik ernaast, dat behoort niet bij het boeren".

Doorvragen: Zoudt u willen dat het als een vanzelfsprekend onderdeel bij de bedrijfsvoering hoorde?

- Vraag 4 We zitten nu al een tijdje over natuur en landschap te praten,
zoudt u mij kunnen vertellen wat u er precies onder verstaat?
Wat is voor u landschap?
Wat is voor u natuur?
- Vraag 5 (indien niet genoemd) U heeft het nog niet gehad over
- wild en vogels?
- perceelsranden?
- plantesoorten (chemische bestrijding)?
- bomen?
Doorvragen: - Hoe heeft u ermee te maken?
 - Hoe houdt u er rekening mee?

Blok II

- Aanwijzing: - Iedere vraag non-directief beginnen. Doorvragen via
 samenvattingen en waarom-vragen.
 - Vervolgens nagaan welke argumenten doorslaggevend zijn
 voor de stellingname.
 - Naar feiten en voorbeelden vragen die deze ondersteunen.
 Willen en kunnen uit elkaar houden.
- Vraag 6 Ziet u mogelijkheden om op uw bedrijf de zorg voor natuur
en landschap te vergroten?
Doorvragen naar:
- Aanpassingen in de agrarische produktie
- Willen en kunnen
- En als het produktieverlies vergoed zou worden?
- Vraag 6a Vindt u dat de overheid mogelijkheden zou moeten scheppen
voor aanpassingen van de agrarische produktie aan natuur en
landschap?
Doorvragen: Zo ja: Waarom? Hoe?
 Zo nee: Waarom niet?
Alleen op het eigen bedrijf of daarbuiten?
- Vraag 7 Zoudt u bereid zijn om mee te werken aan het instandhouden
van natuurterreinen en bossen?
Het gaat dan om terreinen buiten uw eigen grondgebied.
- Vraag 7a Vindt u dat de overheid dit soort werk voor boeren zou
moeten stimuleren?
Doorvragen: Zo ja: Waarom? Hoe?
 Zo nee: Waarom niet?

- Vraag 8 Ziet u mogelijkheden om met uw bedrijf in te spelen op de behoeften van recreanten die geïnteresseerd zijn in een aantrekkelijk landschap en een mooie natuur?
 Doorvragen naar:
 - Mogelijke inkomsten uit recreatie
 - Willen en kunnen
- Vraag 8a Vindt u dat de overheid deze vorm van recreatie zou moeten bevorderen?
 Doorvragen: Zo ja: Waarom?
 Zo nee: Waarom niet?
- Vraag 9 Ziet u mogelijkheden om met uw bedrijf in te spelen op de behoeften van de mensen uit de streek?
 Doorvragen:
 - Hoe belangrijk zijn de contacten met de mensen uit de streek voor u en uw bedrijf?
 - Is de streek voor uw bedrijf ook van economisch belang?
 - Willen en kunnen
- Vraag 9a Ziet u het als een taak van de overheid om u te helpen om aan de wensen van de streekbewoners te voldoen?
 Doorvragen: Zo ja: Waarom? Hoe?
 Zo nee: Waarom niet?
- Vraag 10 Hebben andere mensen in uw gezin invloed op de besluitvorming rond uw bedrijfsvoering?
 Doorvragen op natuur en landschap.
- Vraag 11 Hebben andere mensen hier in de streek invloed op de besluitvorming rond uw bedrijfsvoering?
 Doorvragen op natuur en landschap.
- Vraag 12 Hebben anderen, zoals voorlichters, mensen van de bank of mensen van de coöperatie, invloed op uw bedrijfsvoering?
 Doorvragen op natuur en landschap
- Vraag 13 Als er plannen gemaakt worden voor landschapsbeheer, vindt u dat dat tot bepaalde bedrijfsperven beperkt zou moeten blijven of moeten dat richtlijnen voor alle landbouwgrond in de hele streek zijn?
 Doorvragen: Waarom? Indien percelen: welke percelen?

Blok III

- Aanwijzing: - Het doel is om zoveel mogelijk concrete redenen van de geïnterviewde te horen in reactie op de voorgelegde voorbeelden van landschapsbeheer.
- Doorvragen in welke vorm het voorbeeld wel acceptabel is (bijv. door neutralisatie van het bezwaar)

Inleiding: We willen u nu graag een paar voorbeelden van landschapsbeheer voorleggen en van u horen waarom u daaraan wel of niet zou willen meewerken.

- Vraag 14 Bent u wel of niet bereid een beheerovereenkomst af te sluiten waarin overeengekomen wordt dat u tegen een aantrekkelijke vergoeding minder kunstmest, minder drijfmest en geen bestrijdingsmiddelen gebruikt?
Doorvragen: Voor een deel van het bedrijf of voor het geheel? Hoe groot deel?
- Vraag 15 Bent u wel of niet bereid om over te schakelen op het produceren van biologische produkten, als zou blijken dat dit economisch een haalbare kaart is (biologische melk, kaas)?
Toelichting: Dit zou betekenen dat u daarvoor geen kunstmest en geen bestrijdingsmiddelen gebruikt.
Doorvragen: Hoe staat u tegenover scharrelnprodukten, geen beperking van kunstmest etc. Willen en kunnen.
- Vraag 16 Stel de overheid looft een premie uit aan agrariërs op wier land zeldzame weidevogels worden aangetroffen zoals de wulp, de watersnip of de tureluur. Hebt u interesse in het verkrijgen van die premie?
Doorvragen: Zo nee: waarom niet?
 Zo ja: hoe pakt u dat aan?

Blok IV

Tot slot van dit interview zouden we u een aantal concrete vragen willen stellen over uw bedrijf.

Vragenlijst voorleggen.

Wilt u mij een rondleiding over uw bedrijf geven?

Achtergrondgegevens nr.....

- 1 leeftijd
- 2 opleiding
- 3 in welk jaar is het bedrijf overgenomen
- 4 neveninkomsten
- 5 bestuurlijke functies
- 6 welke vergaderingen worden bezocht
- 7 bedrijfsopvolger
- 8 maatschap of ander samenwerkingsverband
- 9 wie moeten van het bedrijf leven
- 10 samenwerking met collega's
- 11 aantal kavels
- 12 staltype
- 13 melkquotum
- 14 belangrijke investeringen inclusief tijdstip

- 15 bedrijfsontwikkeling

	1970	1980	heden
bedrijfstype			
aantal ha in gebruik			
arbeidsuren man in uur/wk			
arbeidsuren vrouw uur/wk			
arbeidsuren kind uur/wk			
arbeidsuren u/wk			
melkvee			
jongvee			
fokzeugen			
mestvarken			
anders.....			

- 16 aard werkzaamheden van verschillende personen

- 17 aantal ha:

in eigendom
in beheergebied
in reservaatgebied
met beheerovereenkomst
als huiskavel
grasland
mais
andere gewassen

- 18 aankoop voer per jaar

ha mais
ton krachtvoer

- 19 gewassen voor verkoop:

aardappelen
mais
fruit
anders

- 20 laatste jaren meer of minder hout langs de perceelsranden
- 21 laatste jaren meer of minder dieren op het land
- 22 laatste jaren meer of minder verschillende grassoorten of andere kruiden op het land
- 23 hoe worden slootranden onderhouden (chemisch, branden, zeis)
- 24 hoe vaak wordt het land gescheurd en opnieuw ingezaaid
- 25 hoe vaak per jaar wordt chemische gewasbescherming toegepast
- 26 kunstmestgift in kg zuivere stikstof per ha
- 27 eerste maaidatum
- 28 aantal snedes gras per jaar (of maaipercantage)
- 29 hoe heeft u uw land aangepast aan technische eisen van de bedrijfsvoering
- 30 welke verbeteringen in bedrijfsopzet zijn noodzakelijk
- 31 hoe beoordeelt u de mogelijkheden van uw bedrijf in de toekomst

Observatiegegevens

- 1 ontvangst
- 2 welke ruimte
- 3 verloop van gesprek met respondent
- 4 invloed andere aanwezigen
- 5 indruk van erf en woning
- 6 indruk bedrijfsgebouwen
- 7 indruk landbouwgronden
- 8 indruk natuur en landschap
- 9 rest (kerngegevens volgens interviewer)